

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ МІСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

С. І. Штефан

ТЕКСТИ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

*(для студентів денної та заочної форм навчання напрямку підготовки
6.080101 – Геодезія, картографія та землеустрій)*

Харків – ХНУМГ ім. О.М. Бекетова – 2016

Штефан С. І. Тексти лекцій з дисципліни «Економічна теорія» (для студентів денної та заочної форм навчання напряму підготовки 6.080101 – Геодезія, картографія та землеустрій) / С. І. Штефан; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2016. – 135 с.

Автор: С. І. Штефан

Рецензент: канд. екон. наук, доц. І. А. Островський

Рекомендовано кафедрою економічної теорії, протокол № 4 від 26. 11. 2015 р.

© С. І. Штефан, 2016

© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2016

ЗМІСТ

Передмова.....	4
ЗМ 1 Економічний розвиток: рушійні сили та ступені.....	5
1.1 Вступ до економічної теорії. Соціально-економічна ефективність раціонального використання економічних ресурсів.....	5
1.2 Економічна система: поняття та основні типи. Власність та її роль в економічному розвитку суспільства.....	24
Опорні поняття ЗМ 1	45
Контрольні запитання і завдання для самопідготовки.....	46
ЗМ 2 Мікроекономічний аспект розвитку економіки	47
2.1 Ринок: сутність і функції. Попит та пропозиція.....	47
2.2 Взаємозв'язок потреб і споживання. Раціональний споживчий вибір	56
2.3 Теорія фірми та ринкова пропозиція. Витрати виробництва і прибуток.....	66
2.4 Теорія ринкових структур. Ринок факторів виробництва і розподіл доходів	77
Опорні поняття ЗМ 2	87
Контрольні запитання і завдання для самопідготовки	88
ЗМ 3 Теоретичні основи макроекономіки.....	89
3.1 Макроекономічний рівень господарювання. Основні макроекономічні показники Зайнятість, безробіття й інфляція.....	89
3.2 Економічне зростання та його чинники Зовнішньоекономічні зв'язки.....	
Опорні поняття ЗМ 3	132
Контрольні запитання і завдання для самопідготовки.....	132
Список рекомендованих джерел	134

ПЕРЕДМОВА

Дисципліна «Основи економічної теорії» є нормативною при підготовці бакалаврів за напрямом: 6.080101 – Геодезія, картографія та землеустрій. Основна її мета – набуття майбутніми фахівцями глибоких економічних знань, формування у них нового економічного мислення, адекватного ринковим відносинам; формування навичок аналізувати реальні економічні процеси і приймати обґрунтовані рішення з приводу економічних проблем, пов'язаних з їх майбутньою практичною діяльністю.

Актуальність вивчення даної дисципліни значно зростає в умовах розвитку ринкової економіки в Україні. Важливим є розуміння як здійснюються перетворення одних господарських форм в інші, в якому напрямку відбуваються ці зміни, яким тенденціям і закономірностям вони підпорядковуються. Тільки знання багатого історичного досвіду, різноманітних теорій і концепцій економічної науки, основних економічних категорій та законів допоможе вирішити проблему раціонального використання економічних ресурсів країни, із багатьох можливих напрямків соціально-економічного розвитку вибрати той, що в повній мірі реалізує національні інтереси і приведе до зростання рівня і якості життя українського народу. Забезпечення зростання економічного добробуту вимагає пізнання теоретичних і практичних аспектів економічної теорії, постійного творчого осмислення реальної економічної ситуації на всіх рівнях господарювання.

Головною метою конспекту лекцій є надання студентам практичної допомоги у самостійному вивченні механізмів функціонування ринкової економіки при підготовці до практичних занять і іспиту. Контрольні запитання і глосарій, наведені в виданні, допоможуть перевірити ступінь засвоєння матеріалу, підвищити ефективність навчального процесу, забезпечити системність вивчення курсу і самоконтроль знань за кожним змістовим модулем.

ЗМ 1 Економічний розвиток: рушійні сили та ступені

1.1 Вступ до економічної теорії. Соціально-економічна ефективність раціонального використання економічних ресурсів

- 1. Виникнення, етапи розвитку економічної теорії. Предмет, методи і функції. Економічні категорії і закони*
- 2. Проблема обмеженості економічних ресурсів. Оптимальний вибір. Аналіз кривої виробничих можливостей*
- 3. Економічні потреби і інтереси суспільства, їх сутність і структура*
- 4. Процес суспільного виробництва, його фактори*

1. Виникнення, етапи розвитку економічної теорії. Предмет, методи і функції. Економічні категорії і закони

Економічна думка зародилась у глибокій давнині і пройшла складний шлях від емпіричного розуміння економічних явищ до формування наукових теорій. Вже в первісному суспільстві люди замислювались над економічними явищами.

Виникнення економічної науки пов'язують із зародженням політичної економії, перші кроки до її формування зробили меркантилісти (XVI – XVIII ст.), фундаментом стали роботи В. Петті, П. Буагільбера, Р. Кантільйона, учення фізіократів – Ф. Кене, А. Тюрго та інших представників класичної політекономії. Як система економічних знань політична економія сформувалась у вченні А. Сміта (70-ті рр. XVIII ст.). Засновником школи рикардіанства став Д. Рікардо. На основі теорій А. Сміта і Д. Рікардо К. Маркс і Ф. Енгельс створили марксистську політичну економію. Із критикою марксистського економічного вчення виступила так звана стара історична школа, а пізніше її послідовники – молода історична школа, що виникли в Німеччині. У другій половині XIX ст. сформувалась неокласична економічна теорія А. Маршалла, Дж. Б. Кларка, В. Парето. Вона зародилась у лоні

маржиналізму. У цей же період із марксистського економічного вчення виокремився соціал-реформізм. Наприкінці XIX – початку XX ст. у США виник новий напрямок економічної думки – інституціоналізм, його основоположником був Т. Веблен. Саме неокласицизм і інституціоналізм стали основою розвитку більшості сучасних теорій західної економічної думки.

Розвиток ринкового господарства, його особливості у різних країнах світу, формування світового ринку зумовили модифікацію всіх основних напрямів економічної теорії. У цей період державно-монополістичного розвитку популярним стає економічне вчення Дж. М. Кейнса. Він здійснив переворот в економічній теорії, поставивши у центрі уваги макроекономічний рівень досліджень. Головна ідея кейнсіанства полягає в тому, що ринкова система не є досконалою, саморегульованою, а повну зайнятість і економічне зростання країни може забезпечити активне втручання в економіку держави. Світова криза 30-х років XX ст. довела життєздатність цієї теорії і підірвала основи неокласичного напрямку економічної думки. Після кризи кейнсіанського регулювання у 60 – 70-х роках XX ст. почалось відродження в нових формах економічного лібералізму. Його прихильники змушені були визнати необхідність державного впливу на економіку, але не вважали це вирішальним у досягненні стабільного економічного розвитку. Вони наполягали на здатності конкурентного ринкового механізму у довгостроковому періоді відновлювати рівновагу.

У широкому розумінні нова класична теорія включає теорію монетаризму і новітню неокласичну концепцію, сформульовану теоріями «раціональних очікувань», «адаптивних очікувань» і теорією «економіки пропозиції». «Нова класична» економічна теорія у наш час перебуває в стані розвитку і формування. Спроба поєднати два напрями сучасної економічної теорії – кейнсіанство і неокласичну теорію виявилася у появі течії – «неокласичного синтезу» (одним із її авторів є П. Самуельсон).

Сучасна економічна думка характеризується розвитком таких напрямів: економічний лібералізм, економічний дирижізм та неоінституціоналізм. Особливою течією є так званий неокласичний синтез.

Економічна теорія є методологічною основою системи економічних наук. Об'єктом економічної теорії є економіка в цілому: на макро-, мікро- і глобальному рівнях.

Вивчення дисципліни «Економічної теорії» передбачає різноманітність напрямів вивчення економічного життя суспільства. Насамперед економічних виробничих відносин, проблем ефективності економічних систем, особливості товарно-грошових відносин, різних систем господарювання тощо.

Економічна теорія досліджує проблеми оптимізації використання економічних ресурсів, економічні форми й закономірності, в яких здійснюється суспільне відтворення в цілому.

Економічна теорія – це суспільна наука, що вивчає закони розвитку економічних систем, діяльність економічних суб'єктів, спрямовану на ефективне господарювання в умовах обмежених ресурсів, з метою задоволення своїх безмежних потреб.

Економічна теорія в широкому розумінні включає такі розділи: ***основи економічної теорії, політекономія, мікроекономіка, мезоекономіка, макроекономіка, мегаекономіка.***

Основи економічної теорії - це фундаментальна, методологічна частина економічної науки, що розкриває сутність економічних категорій, законів і закономірностей функціонування і розвитку економічних систем у різні історичні епохи.

Мікроекономіка вивчає економічні процеси і поведінку економічних суб'єктів первинної ланки: домогосподарства, підприємства (фірми). Вона аналізує ціни окремих товарів, витрати на їхнє виробництво, прибуток, заробітну плату, попит та пропозицію на товари й ін.

Макроекономіка вивчає закономірності функціонування господарства в цілому, тобто на рівні національної економіки. Об'єктом її дослідження є валовий національний продукт, національний дохід, національне багатство, рівень життя населення, проблеми безробіття, інфляція і її причини, грошовий обіг, рух відсотка, податкова політика, кредитно-банківська система та ін.

Мезоекономіка вивчає окремі галузі і підсистеми національної економіки (агропромисловий комплекс, військово-промисловий комплекс, торгово-промисловий комплекс, територіально-економічні комплекси, вільні економічні зони та ін.).

Мегаекономіка вивчає закономірності функціонування і розвитку світової економіки в цілому, тобто на глобально-планетарному рівні.

Економічна теорія в залежності від функціональної мети поділяється на **позитивну і нормативну економічну теорію**.

Позитивна економічна теорія аналізує наявні факти і процеси економічної дійсності (характеризує те, що є).

Нормативна економічна теорія надає рекомендації подальшої практичної діяльності на підставі узагальнень позитивної науки (пояснює як повинно бути).

Економічна політика – система цілей соціально-економічного розвитку країни, які ставить перед собою держава, а також сукупність шляхів, методів і інструментів їх досягнення.

Економічна теорія і практика тісно взаємозв'язані: теорія дозволяє обґрунтувати шляхи підвищення ефективності практичної діяльності, а практика дає матеріал для удосконалення теорії. Практика – єдиний критерій цінності і істинності теорії.

Для проведення ефективної економічної політики необхідно чітко визначити економічні цілі – економічне зростання, повна зайнятість, економічна ефективність, стабільний рівень цін, свобода економічної діяльності, ефективна зовнішньоекономічна діяльність, вирішення соціальних проблем, реалізація соціальних програм та ін.

Для пізнання соціально-економічних процесів використовують загальнонаукові та спеціальні методи:

1. **Структурно-функціональний** – передбачає розгляд економічного явища як системного з обов’язковим аналізом функцій взаємодіючих елементів.

2. **Поєднання якісного та кількісного аналізу** – передбачає використання математичних методів аналізу в економічних дослідженнях, обґрунтування економічних висновків за допомогою кількісного аналізу, широкого впровадження математичних моделей і прийомів.

3. **Наукова абстракція** – пізнання реальних економічних процесів шляхом виділення основних, найсуттєвіших ознак або факторів, які впливають на ці процеси, абстрагуючись від всього випадкового, незначного.

4. **Поєднання історичного і логічного** – вивчення процесів в їх історичній і логічній послідовності, в якій вони виникли, розвивалися і змінювалися. Він передбачає розгляд ідей, теорій, закономірностей у порядку їхнього виникнення та логіки розвитку. Дає змогу проаналізувати сукупність поглядів, ідей, явищ на певному історичному етапі та їхню еволюцію, пояснити механізми функціонування економічних систем.

5. **Системний** – пошук спроб зрозуміти й відобразити функціонування економічної системи, що базується на ринкових або державних механізмах регулювання економіки. Аналізуючи конкретні економічні процеси та явища, відображаючи їх в теоретичних концепціях, даний метод дозволяє, ураховуючи постійний розвиток, передбачити наслідки конкретної економічної політики.

6. **Аналіз і синтез** – поєднує початкове розчленовування явища на окремі частини з подальшим розглядом кожної з них і складання окремих елементів у цілісну систему.

7. **Індукція і дедукція** – два підходи до взаємодій часткового і загального. Індуктивний метод передбачає аналіз економічних явищ від часткового до загального, від фактів до теорії, а дедуктивний – дозволяє здійснювати аналіз на основі висування теоретичної гіпотези і перевірку її фактами. Ці методи

часто взаємодоповнюють один одного.

8. **Економічне моделювання** – рівнобіжне використання словесного (вербального), графічного й аналітичного методів аналізу економічних процесів.

Економічна теорія виконує такі основні функції: **пізнавальна, методологічна, практична, прогностична, виховна.**

Пізнавальна функція. Реалізується через дослідження сутності економічних процесів і явищ, розкриття і формулювання економічних категорій і законів.

Методологічна функція полягає в тому, що економічна теорія виступає теоретико-методологічною базою для цілої системи економічних наук, оскільки розкриває основоположні базові поняття, економічні закони, категорії, принципи господарювання.

Практична функція економічної теорії зводиться до наукового обґрунтування економічної політики держави, розробки рекомендацій щодо застосування принципів і методів раціонального господарювання.

Прогностична функція виявляється в розробці наукових основ передбачення перспектив соціально-економічного розвитку в майбутньому.

Виховна функція складається у формуванні економічної культури, логіки сучасного ринкового економічного мислення, що забезпечують цілісне представлення про функціонування економіки на національному і загальносвітовому рівнях і дають їм можливість виробити раціональну господарську поведінку в умовах ринкової системи.

Економічна теорія аналізує також економічні закони, їх взаємодію й економічні категорії.

Економічні закони – об'єктивні, постійно відновлювані стійкі причинно-наслідкові зв'язки між економічними процесами і явищами. Визначають всезагальні, загальні й специфічні (спеціальні) закони.

Всезагальні закони описують взаємодію продуктивних сил і виробничих відносин, їхню взаємодію протягом усієї історії людства. Наприклад, мова

йдеться про закони економії часу, підвищення потреб. Вони допомагають зрозуміти фундаментальні основи і принципи розвитку людського суспільства.

Загальні закони відображають взаємозв'язки організаційно-економічних відносин і продуктивних сил протягом довготривалих періодів історії, наприклад, закони товарного виробництва: закон попиту, закон вартості та ін.

Специфічні (спеціальні) закони аналізують особливості розвитку виробничих відносин на вузьких відрізках історичного розвитку. Наприклад, закони додаткової вартості, монопольного прибутку та ін. Специфічні закони характеризують економічну систему в процесі її розвитку, а також окремі її сфери або періоди.

Економічні принципи – теоретичні узагальнення і допущення, загальні тенденції, що відображають закономірності економічного розвитку, які є менш стійкими і обов'язковими, ніж економічні закони (принцип раціональної поведінки споживача).

Організаційні і соціально-економічні виробничі відносини постійно відтворюються в різних формах і поєднаннях. Поняття, які в узагальненому вигляді відображають умови економічного життя суспільства, являються економічними категоріями. Економічні категорії характеризують сутність економічних явищ і процесів.

Економічні категорії – найбільш абстрактні, загальні поняття, що відображають принципові умови економічного життя суспільства (наприклад, товар, гроші, розподіл, багатство, попит, пропозиція, власність та ін).

Одними з основних економічних категорій є продуктивні сили і виробничі відносини, взаємодія між якими визначає спосіб виробництва.

Продуктивні сили у свою чергу представлені двома елементами:

1. *Робоча сила* – особистий фактор виробництва, це здатність людини діяти в матеріальній і духовній сферах.
2. *Засоби виробництва* – уречевлений фактор виробництва, що є сукупністю предметів, засобів і умов праці.

Предмет праці – об'єкт людської дії, речовина природи або продукт попередньої переробки, на які впливає людина в процесі виробництва (сировина, напівфабрикати).

Засоби праці – провідники людської дії на предмети праці (устаткування, інструменти, ЕОМ, знання, інформація і ін.)

Умови праці – об'єкти, необхідні для нормальної виробничої діяльності, хоча вони не беруть безпосередньої участі в процесі виробництва (будівлі, споруди, комунікації і ін.).

Виробничі відносини – сукупність *організаційно-економічних* і *соціально-економічних* відносин, що виникають між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання.

Організаційно-економічні відносини – система зв'язків між людиною і виробничим процесом, тобто сукупність відносин між людьми, виникаючих в процесі безпосереднього здійснення їх виробничих функцій (розподіл праці, організація праці і ін.)

Соціально-економічні відносини – сукупність відносин людини і людини в процесі здійснення господарської діяльності (відносини власності, розподілу доходів і багатства і т.д.)

2 Проблема обмеженості економічних ресурсів. Оптимальний вибір.

Аналіз кривої виробничих можливостей

Проблема обмеженості наявних ресурсів є важливою для суспільства. Вона полягає у принциповій неможливості одночасного і повного задоволення всіх потреб, необхідності турбуватися про найкраще їх використання. Тому перед суспільством завжди постає проблема вибору напрямів і засобів використання обмежених ресурсів з різних конкуруючих між собою цілей. Методи вирішення цієї проблеми (вибору оптимального рішення) й становить предмет економічної науки.

У процесі вибору, який нав'язаний обмеженістю наявних ресурсів, люди стикаються з необхідністю вирішення трьох фундаментальних завдань: **Що**, тобто, які товари чи послуги і в якій кількості виробляти? **Як**, тобто за

допомогою яких обмежених ресурсів й технічних засобів, виробляти необхідні людям блага? *Для кого* виробляти ці товари чи послуги?

Виробництво – це вид діяльності людини, завдяки якій вона задовольняє свої потреби. Потреби ж людини безграничні і постійно зростають. В економічній теорії цю тенденцію представляє загальний економічний **закон зростання потреб**: потреби, що безперервно зростають і розвиваються, викликають економічний і духовний прогрес людства, внаслідок чого з'являються нові потреби.

Таким чином існує економічне протиріччя між обмеженими економічними ресурсами і безграничними людськими потребами. Вирішення якого являється стимулом економічного зростання. Тому важливою є проблема ефективного використання економічних ресурсів.

Економічними називаються обмежені ресурси, альтернативне використання яких дозволяє одержувати різні по ефективності показники.

Таким чином, необхідно визначити оптимальне сполучення ресурсів, яке максимізує показники соціально-економічної ефективності суспільного виробництва.

Існує чотири види економічних ресурсів: **земля, капітал, труд і підприємницька діяльність**. «Земля» – в широкому розумінні це – сільськогосподарські угіддя, природні копалини та ресурси, які використовуються в процесі виробництва. «Капітал» – матеріальні і фінансові ресурси в системі факторів виробництва (станки, обладнання, техніка тощо). «Труд» – працездатне населення, ринок праці. «Підприємництво» – здатність генерувати ідеї, організовувати виробництво.

По мірі переходу суспільства від аграрної до індустріальної, а від неї – до постіндустріальної технології змінювалася значимість кожного з ресурсів. Так в аграрному суспільстві пріоритет належав природним (земля) і трудовим ресурсам, в індустріальному – матеріальним (капітал), а в постіндустріальному суспільстві особливого значення набувають інтелектуальні і інформаційні ресурси (підприємництво).

Власник кожного економічного ресурсу може отримати дохід:

власник землі отримує *ренду*, власник капіталу – *прибуток*, власник трудового ресурсу – *винагороду за працю (заробітну плату)*, а володар підприємницьких здібностей – *підприємницький прибуток (дохід)*.

Міра доходності кожного фактору в конкретних економічних умовах – одна із центральних проблем економічної теорії. Економічна організація виробництва забезпечує оптимальний зв'язок між витратами, результатами і потребами.

Економічна теорія вивчає використання відносно обмежених ресурсів. Вибір безграничний, він здійснюється між різними варіантами використання ресурсів, тому слід визначити оптимальний вибір, який принесе кожному власнику ресурсів найбільший дохід, а державі і споживачам – найбільшу ступінь задоволення потреб.

Економічний аспект проблеми вибору допоможе уявити аналіз графіку кривої виробничих можливостей (КВМ) (рис. 1.1).

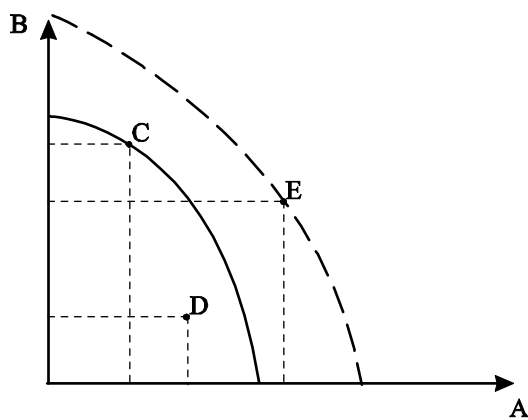

Рисунок 1.1 – Крива виробничих можливостей

КВМ – це безліч точок, що представляють різні комбінації одночасного виробництва двох альтернативних товарів при повному використанні обмежених ресурсів. Якщо по осях координат розташувати обсяги виробництва товарів A і B, то КВМ буде являти собою увігнуту опуклу криву, що пояснюється дією закону зростання альтернативних витрат.

Закон зростання альтернативних (вмінених) витрат наголошує: кожна додаткова одиниця виробництва одного товару веде до усе більш убутого виробництва іншого товару.

Чим більше виробництво товару А, тим менше буде виробництво товару В (і навпаки), тобто КВМ характеризує відмінну залежність між парними величинами максимальних результатів виробництва (при умові повного використання обмеженого обсягу економічних ресурсів). На практиці, різна ефективність використаних ресурсів при виробництві товару А и товару В. Це означає, що для збільшення виробництва товару А ми повинні використовувати ті ж ресурси, які б були більш ефективно використані при виробництві товару В. Таким чином, для виробництва кожної додаткової одиниці товару А слід використовувати все більшу кількість ресурсів із яких можна було б виробляти значно більшу кількість товару В. В наслідок альтернативна ціна зростає в геометричній прогресії, а КВМ має таку форму.

Крапка С на лінії КВМ зазначає ситуації при повному використанні ресурсів. Вибір будь-якої точки, яка знаходиться на КВМ пояснюється ступінню необхідності виробництва товарів А чи В.

При неповному використанні ресурсів крапка спільного виробництва товарів А и В, тобто D, буде лежати нижче КВМ, таке використання ресурсів неефективне, тому і виробництво буде економічно і соціально неефективним. Така ситуація являється кризовою.

Крапка Е ілюструє недосяжний, але бажаний рівень спільного виробництва при дефіциті ресурсів, а тому знаходиться вище КВМ.

Правобічне зрушення КВМ означає економічне зростання при наступних ресурсних передумовах:

- 1) збільшення обсягів національних ресурсів;
- 2) більш ефективне використання наявних національних ресурсів;
- 3) імпорт ресурсів.

Висновок: КВМ відображає альтернативну ціну вибору виробництва одного товару за рахунок другого при умові повного використання обмежених

економічних ресурсів. Технічний прогрес, кількісні і якісні зміни ресурсів ведуть до зростання виробничих можливостей.

3 Економічні потреби і інтереси суспільства, їх сутність і структура

Потреби – це категорія, що характеризує ставлення людей до умов їх життєдіяльності. Структура потреб складна і багатогранна. На підставі загального визначення конкретизуємо уявлення про потреби як предмет дослідження економічної теорії.

Існує декілька моделей ієрархії потреб, що дозволяють розділити потреби на потреби більш низького і більш високого рівня. При цьому існує закономірність: потреби більш високого рівня з'являються у людини лише у міру задоволення потреб більш низького рівня. Проте, людина, що перейшла до потреб більш високого рівня, може відмовлятися від задоволення потреб більш низького рівня заради досягнення більш високих потреб.

Розглянемо деякі з таких моделей ієрархії:

1. Модель ієрархії потреб А. Маслоу:

- фізіологічні потреби;
- потреби в безпеці, захищеності;
- соціальні потреби, наприклад в спілкуванні;
- потреби в пошані, визнанні;
- потреби саморозвитку, самореалізації.

2. Модель ієрархії потреб К. Алдерфера:

- потреби існування;
- потреби взаємозв'язків;
- потреби зростання;

Економічні потреби – це ставлення людей до економічних умов їхньої життєдіяльності, яке характеризується відчуттям нестачі певних товарів і послуг, бажанням володіти ними. Вони спонукають індивідів до виробничої діяльності.

Економічні потреби також можна класифікувати:

1. За характером виникнення:

- *первинні (базові)* – безпосередньо пов'язані з самим існуванням людини: їжа, одяг, безпека, житло і т.п.;
- *вторинні* - виникають і трансформуються з розвитком цивілізації: модний одяг, комфортне житло, автомобілі та ін.

2. За наявністю матеріально-речовинної форми: матеріальні і нематеріальні.

3. За ступенем задоволення: першочергові і другорядні (предмети розкоші).

4. За можливістю задоволення: що задовольняються (мають нагоду повного задоволення) і не задовольняються (не мають меж насичення).

5. За участю у відтворювальному процесі:

- *виробничі* (потреби в засобах виробництва);
- *невиробничі* (потреби в споживчих благах).

6. За суб'єктами прояву: особисті; колективні (групові); суспільні.

7. За кількісною визначеністю і мірою реалізації:

- *абсолютні* – перспективні, потенційні потреби, мають абстрактний характер і є орієнтиром економічного розвитку;
- *дійсні* – визначаються досягнутим рівнем економічного розвитку, є суспільною нормою на певному періоді;
- *платоспроможні* – визначаються платоспроможним попитом;
- *фактичні* – реально задовольняються наявними товарами і послугами.

Згідно з дією закону зростання потреб, вони постійно змінюються і мають тенденцію до зростання, завжди перевищують можливості виробництва і реальні обсяги споживання благ.

Загальний економічний закон зростання потреб: потреби, що безперервно зростають і розвиваються, викликають економічний і духовний прогрес людства, внаслідок чого з'являються нові потреби.

Економічний інтерес – це реальний, зумовлений відносинами власності і принципом економічної вигоди мотив і стимул соціальних дій, направлених на

задоволення індивідуальних потреб. Це – усвідомлене прагнення індивіда до задоволення потреби.

Таким чином, економічні інтереси спонукають індивідів до господарської діяльності. Вони є породженням і соціальним проявом потреб, причиною та умовою взаємодії й саморозвитку економічних суб'єктів.

Об'єктами економічних інтересів є товари і послуги.

Суб'єктами є окремі індивіди, сім'ї, домогосподарства, колективи, групи людей, держава, суспільство в цілому. Кожний з них має особливі економічні інтереси:

- *економічні інтереси домашніх господарств* полягають у максимізації загальної корисності споживаних благ, які можуть бути ними придбані при певному рівні доходів і цін;
- *економічні інтереси підприємців* полягають у максимізації прибутку, шляхом раціонального використання ресурсів і підвищення конкурентоспроможності виробленої продукції;
- *економічні інтереси держави* полягають в максимальному задоволенні потреб суспільства в цілому .

Механізм узгодження потреб усіх економічних суб'єктів визначає тип економічної системи.

Командно-адміністративна економіка характеризується жорсткою субординацією (ієрархією) інтересів, домінування суспільних (державних) інтересів над особистими. Велика роль в реалізації інтересів належить ідеологічній пропаганді і державному плануванню.

Ринкова економіка характеризується координацією (узгодженням) інтересів при домінуванні споживчих інтересів. Реалізація інтересів здійснюється за допомогою дії ринкового механізму.

У системі економічних інтересів на кожному історичному етапі економічного розвитку можна виділити головний інтерес який:

- відбиває специфіку та економічні проблеми конкретного етапу;

- є квінтесенцією реальних особистих інтересів і суспільного інтересу в цілому;

- втілюється в конкретну економічну політику даного етапу.

На основі розглянутого матеріалу можна зробити висновок, що взаємодія потреб і інтересів економічних суб'єктів обумовлює соціально-економічний прогрес суспільства: *потреби* в свідомості людини перетворюються на *інтереси* → *інтереси* стають мотивами до *виробничої діяльності* → *виробнича діяльність* призводить до певного *результату* (задоволення, часткове задоволення або незадоволення потреби) → цей *результат* у свою чергу формує нову *потребу* і далі по колу.

4 Процес суспільного виробництва, його фактори

Суспільне виробництво – це процес створення матеріальних і нематеріальних благ для задоволення різноманітних потреб суспільства, відтворення самого життя людей, оскільки при цьому забезпечуються засоби їхнього існування, а також реалізація і розвиток здібностей.

У економічній теорії категорія «*виробництво*» розглядається у вузькому й широкому сенсі. У вузькому сенсі виробництво зводиться безпосередньо до процесу створення благ. У широкому сенсі виробництво поєднує чотири фази: безпосереднє виробництво; розподіл; обмін і споживання. Воно послідовно проходить усі ці фази і одночасно перебуває в кожній із них у певний момент.

Виробництво має двоїстий характер, який проявляється:

по-перше, у створенні товарів і послуг для подальшого споживання;

по-друге, у створенні вартості для можливого подальшого обміну.

Процес виробництва представляє собою взаємодію продуктивних сил і виробничих відносин. Це безперервний процес, який постійно повторюється.

Відтворення – безперервний, постійно повторюваний процес виробництва в широкому значенні.

У процесі виробництва взаємодіють природа і праця.

Праця – людський фактор виробництва, цілеспрямована діяльність людей по створенню благ.

Виробництво ж означає процес праці, яка має завершений, результативний характер, тобто - одночасне сполучення всіх факторів (і людських, і матеріальних) у процесі створення благ.

Зміст праці характеризується категоріями:

- *продуктивність праці* – обсяг виробленої продукції на одиницю робочого часу;
- *інтенсивність праці* – витрати праці на одиницю часу;
- *складність праці* – відображає необхідний для виконання робіт рівень кваліфікації (освіти, досвіду) працівника;
- *важкість праці* – відображає ступінь впливу праці на стан здоров'я людини;
- *озброєність праці* – ступінь забезпеченості працівника інструментами, устаткуванням.

Характер праці відображає особливості впливу виробничих відносин на трудову діяльність. Наприклад, визначають такі основні етапи розвитку трудової кооперації:

- *проста кооперація* на підставі ручного труда без його поділу;
- *мануфактура*, для якої додатково характерний поділ праці;
- *фабрична кооперація* з поєднанням поділу праці й використанням машин і механізмів.

Розвиток і вдосконалення суспільного виробництва носить закономірний характер. Він заснований на прогресі науки і техніки.

Наука – це особливий вид людської діяльності, спрямованої на виробництво нових знань про природу, суспільство і мислення.

Техніка – сукупність засобів праці, що використовуються у виробництві і для задоволення особистих потреб.

Науково-технічний прогрес (НТП) – безперервний процес розвитку науки і техніки, технології, виробництва і споживання. Він може здійснюватись у двох формах: еволюційній (удосконалення техніки і технології на основі уже

відомих наукових знань) і революційній (перехід на принципово нові наукові ідеї).

Науково-технічна революція (НТР) – якісний стрибок у розвитку знань і технологій, продуктивних сил на основі докорінних наукових зрушень.

Ресурси виробництва – елементи, які потенційно можуть бути використані в процесі виробництва.

Фактори виробництва – елементи, безпосередньо використовувані для виробництва благ. Тобто фактори виробництва – це «працюючі ресурси».

Виділяють наступні фактори виробництва:

1. *Праця* – цілеспрямована діяльність людини, спрямована на виробництво економічних благ.
2. *Капітал* – накопичений запас технічних і матеріальних коштів, використовуваних у процесі виробництва.
3. *Земля* – сукупність природних багатств, використовуваних у виробничому процесі.
4. *Підприємницькі здібності* – організаційна діяльність людини, що полягає в об'єднанні й ефективному використанні інших факторів з метою виробництва благ, спрямована на одержання прибутку або морального задоволення;
5. *Наука* – людська діяльність, спрямована на отримання нових знань.
6. *Інформація* – сукупність накопичених і систематизованих знань, які можуть бути використані людиною у виробничій діяльності.
7. *Екологія* – діяльність людини, спрямована на охорону навколишнього середовища, раціональне використання й відтворення природних ресурсів.

Слід зазначити, що протягом практично всього XX ст. найбільш популярної була *чотирьох факторна* класифікація А. Маршалла, відповідно до якої до факторів виробництва належать праця, земля, капітал і підприємницькі здібності.

Виробнича функція – функція, що відображає залежність обсягів випуску продукції від кількості витрачених факторів виробництва. Вона може бути записана у вигляді формули:

$$Q = f(L, K, N, \dots, X_n),$$

де Q – обсяг випуску продукції;

f – функція;

L – витрати праці;

K – витрати капіталу;

N – витрати землі;

X_n – витрати інших ресурсів.

Виробнича функція показує, що існують різні (альтернативні) можливості використання факторів виробництва. Отже, необхідно знайти таку їхню комбінацію, що дозволить максимізувати обсяг випуску продукції.

Суспільне виробництво здійснюється з урахуванням ефективності використання економічних ресурсів, а тому великого значення набуває аналіз результатів виробництва за допомогою кількісних і якісних показників.

Ефективність виробництва – відносний показник, що розраховується як співвідношення результатів і витрат.

Розрізняють *економічну* й *соціальну ефективність виробництва*.

Показники соціальної ефективності відображають ступінь відповідності результатів виробництва соціальним потребам як окремих індивідів, так і суспільства в цілому (ВНП і НД на душу населення; рівень і якість життя населення, екологічні показники, середня тривалість життя населення й ін.).

Рівень життя – ступінь забезпеченості людей матеріальними й духовними благами, необхідними для їхнього нормального існування.

Економічна ефективність – досягнення максимальних обсягів виробництва при наявних ресурсах або мінімізація витрат на виробництво певного обсягу продукції.

Показники економічної ефективності:

Фондовіддача (ФВ)	=	$\frac{\text{обсяг виробленої продукції}}{\text{вартість основних фондів}}$
Фондоємкість (ФЄ)	=	$\frac{\text{вартість основних фондів}}{\text{обсяг виробленої продукції}}$
Матеріаловіддача (МВ)	=	$\frac{\text{обсяг виробленої продукції}}{\text{вартість сировини й матеріалів}}$
Матеріалоємкість (МЄ)	=	$\frac{\text{вартість сировини й матеріалів}}{\text{обсяг виробленої продукції}}$
Продуктивність праці (ПП)	=	$\frac{\text{обсяг виробленої продукції}}{\text{витрати праці}}$
Трудоємкість (ТЄ)	=	$\frac{\text{витрати праці}}{\text{обсяг виробленої продукції}}$
Капіталовіддача (КВ)	=	$\frac{\text{обсяг виробленої продукції}}{\text{величина вкладеного капіталу}}$
Капітолоємкість (КЄ)	=	$\frac{\text{величина вкладеного капіталу}}{\text{обсяг виробленої продукції}}$

Ці показники можуть змінюватись або залишатися незмінними, різні співвідношення їхніх значень свідчить про різні рівні ефективності суспільної праці.

Слід зазначити, що крім економічної і соціальної ефективності необхідно враховувати і ефект. *Ефект* – абсолютна величина, що відображає розмір виграшу внаслідок підвищення ефективності. **Економічний ефект** – грошова вигода від більш раціонального використання факторів виробництва; **соціальний ефект** – підвищення соціальних стандартів (ріст середньої тривалості життя, доходів на душу населення тощо). Соціальний ефект полягає у тому, що витрати праці в нематеріальній сфері сприяють підвищенню її результативності в матеріальній сфері завдяки всебічного розвитку особи, підвищення рівня знань і культури, зростання вільного часу, застосування екологічних технологій тощо.

1.2 Економічна система: поняття та основні типи. Власність та її роль в економічному розвитку суспільства

- 1. Матеріальні основи розвитку і особливості сучасної цивілізації**
- 2. Економічна система: сутність, типи, структурні елементи**
- 3. Власність як економічна категорія, її роль в економічній системі**
- 4. Сутність товарно-грошових відносин. Ринок грошей**
- 5. Шляхи трансформування економіки. Зміст економічних перетворень в Україні**

1 Матеріальні основи розвитку і особливості сучасної цивілізації

Соціально-економічний розвиток суспільства – це його поступовий рух від менш розвинутих суспільних форм до більш розвинутих.

Існують різні підходи до періодизації історії соціально-економічного розвитку, залежно від того, який критерій взятий в її основу. Найвідомішими є формаційний і цивілізаційний.

Формаційний підхід розвинутий марксизмом. Згідно з цим підходом, рівень розвитку продуктивних сил і домінуючі виробничі відносини визначають спосіб суспільного виробництва, який у свою чергу, разом з політичною надбудою визначають соціально-економічну формацію. Протиріччя між продуктивними силами і виробничими відносинами (основне місце серед яких належить відносинам власності) виступає основою соціально-економічного розвитку.

Згідно з формаційним підходом історія суспільства розглядалась як історія розвитку способів виробництва в їх хронологічній послідовності: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний.

Цивілізаційний підхід розглядає еволюцію як зміну цивілізацій.

Цивілізація – історично конкретний стан суспільства, який характеризується особливим способом праці, певною суспільно-виробничою технологією, відповідною матеріальною і духовною культурою. Цивілізація

відображає органічну сукупність соціально-економічних і культурних характеристик суспільства, досягнутий рівень продуктивних сил, спосіб взаємодії людини і природи.

Цивілізаційний підхід не заперечує формаційного, проте більша увага приділяється культурним, релігійним, соціальним, ментальним характеристикам суспільства при виділенні тих або інших етапів розвитку людського суспільства. Цивілізаційний підхід більш глибокий і різносторонній.

Згідно з теорією Л. Моргана, в історії людського розвитку можна виділити три етапи: епоху дикості (мисливське господарство), епоху варварства (скотарство), епоху цивілізації (виробництво).

Епоху цивілізації, у свою чергу, можна розбити на декілька періодів. При цьому розбиття можна проводити в горизонтальному і вертикальному аспектах.

Згідно *горизонтальному аспекту* виділяють цивілізації окремих територій, які існували і розвивалися в певні, іноді пересічні періоди часу. В рамках цього підходу виділяють такі цивілізації: азіатська, давньогрецька, давньоримська, візантійська, англійська, інків, північногерманська і інші. Це – локальні цивілізації, які були неповторні, унікальні, кожна мала свої особливості.

Виділення цивілізацій у *вертикальному аспекті* відбувається на основі визначення послідовно змінюючих один одного етапів розвитку людського суспільства в цілому, безвідносно національних особливостей. При цьому враховуються не тільки рівень розвитку продуктивних сил, але і рівень матеріальної культури. Відповідно до цього підходу, виділяють цивілізації: аграрну, індустріальну, постіндустріальну.

В аграрній цивілізації переважає сільське господарство, ручна праця, головні позиції в суспільстві займають власники землі. Основна частка суспільного продукту виробляється селянами у сільському господарстві.

Індустріальна цивілізації заснована на крупному машинному виробництві, ведучий вид діяльності – промисловість, влада в суспільстві належить

власникам капіталу, більшість населення зайнята в промисловості, де і виробляється основна частка суспільного продукту.

В постіндустріальній цивілізації основна роль належить наукоємким, високотехнологічним виробництвам, науці, інформації, сфері послуг, основні позиції займають власники інформації, відбувається інтеграція матеріального і духовного виробництва. Основна частина суспільного продукту створена у сфері послуг, де зайнята більша частина робочої сили. Постіндустріальна цивілізація у центр економічної системи ставить інтереси людини.

2 Економічна система: сутність, типи, структурні елементи

Економічна система – це сукупність економічних відносин між господарюючими суб'єктами, діючими в умовах обмежених ресурсів з метою максимально можливого задоволення індивідуальних і суспільних потреб.

Економічна система складається з трьох основних ланок:

- продуктивних сил;
- виробничих відносин (основна роль серед яких належить відносинам власності);
- господарського механізму.

Продуктивні сили – виробничі ресурси суспільства, до них належить *робоча сила* як здібність людини творити в матеріальній і духовній сферах і *засоби виробництва*, які поділяють на предмети і засоби праці.

Виробничі відносини – відносини, між господарюючими суб'єктами в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів, послуг і доходів.

Господарський механізм – сукупність форм і методів регулювання економічних процесів, а також узгодження інтересів і впорядкування дій економічних суб'єктів.

Основними інструментами регулювання економічних процесів є:

- *механізм ринкового саморегулювання (ринковий механізм)* – заснований на взаємодії попиту і пропозиції, вільному ціноутворенні, існуванні горизонтальних – партнерських, конкурентних, добровільних зв'язків;

- *механізм державного регулювання* – сукупність цілеспрямованих заходів державного впливу на економічні процеси, на основі вертикальних зв'язків, які виявляються у відносинах примусу, влади, керованості.

Важливим питанням є класифікація економічних систем. Існують різні критерії виділення різних типів економічних систем, та основними є форма власності на засоби виробництва і спосіб управління господарською діяльністю.

Типи економічних систем: традиційна, ринкова, планова, змішана, перехідна.

Традиційна економічна система панувала у минулому, в теперішній час її окремі прояви характерні для найменш розвинутих країн. Основними рисами традиційної економічної системи є:

- замкнуте натуральне виробництво, безпосередній зв'язок між виробництвом і споживанням;
- відстала техніка, ручна праця;
- низький рівень поділу праці;
- залежність від природних чинників;
- економічні відносини, побудовані на основі традицій, звичаїв, релігійних і культурних цінностей.

Ринкова економічна система – характерна для капіталізму вільної конкуренції, історично існувала до першої третини XX в. Її риси:

- панування приватної форми власності на засоби і результати виробництва;
- свобода і самостійність господарської діяльності, рівний доступ до економічних ресурсів;
- панування товарно-грошових відносин;
- машинна праця, високий рівень розвитку техніки, активне впровадження інновацій;
- високий рівень поділу праці;
- вільне ціноутворення;

- конкурентний механізм господарювання;
- мінімальне державне втручання.

Планова (Адміністративно-командна) економічна система – існувала в соціалістичних країнах в ХХ ст. Основні характерні риси системи:

- державне регулювання всіх соціально-економічних, культурних і інших процесів;
- реалізація соціальних програм;
- панування суспільної (на практиці – державної) власності на засоби і результати виробництва;
- жорстке, централізоване директивне планування виробництва і розподілу ресурсів;
- відсутність свободи підприємництва і конкуренції;
- ігнорування законів товарно-грошового обігу;
- зрівняльний розподіл результатів виробництва, відсутність матеріальних стимулів до високоефективної праці;
- пріоритет державних інтересів;
- несприйнятливості до НТП;
- високі витрати виробництва, низька конкурентоспроможність вироблюваної продукції, хронічний дефіцит споживчих товарів.

Змішана економічна система – економічна система, характерна для сучасних розвинутих країн. Основними її рисами є:

- поєднання механізмів ринкового і державного регулювання;
- диверсифікація форм власності на засоби і результати виробництва;
- високий рівень розвитку продуктивних сил;
- орієнтація на впровадження досягнень науки і техніки, висока конкурентоспроможність виробленої продукції;
- високий рівень соціального захисту населення;
- значна економічна роль держави.

Перехідна економічна система – особливий стан еволюційного процесу суспільного розвитку в період зміни його соціально-економічних форм. За

специфікою розвитку всі країни, які нині перебувають у процесі соціально-економічних та політичних перетворень, можна розподілити на три групи. У першій групі (країн розвинених) – відбуваються глобальні зрушення системного характеру: вони переходять від індустріальної до постіндустріальної цивілізації, у другій (країни, що розвиваються) – перетворення з аграрних на індустріально-аграрні країни, у третій – трансформаційні процеси від адміністративно-командної до соціально орієнтованої ринкової економічної системи. Основні риси системи:

- зародження у старій системі елементів нової;
- вплив зовнішнього середовища, що ініціює трансформаційні перетворення;
- виділення нових елементів системи;
- руйнація старого економічного механізму та заміщення його новим;
- активна економічна роль держави;
- диверсифікація форм власності.

3 Власність як економічна категорія, її роль в економічній системі

Категорія «власність» – це основна, системоутворююча економічна категорія, а також важлива правова (юридична) категорія.

Як правова категорія власність відображає майнові відносини, свідомі, вольові взаємозв'язки юридичних і фізичних осіб з приводу привласнення благ (володіння, розпорядження, використання, доповнене відповідальністю).

Розпорядження – право на повне управління об'єктом власності, включаючи можливість користуватися його властивостями, продавати його, дарувати, ліквідовувати тощо.

Використання – право на використання корисних властивостей об'єкту власності.

Володіння – документальна фіксація прав власності.

Власність як правова категорія відображає законодавче закріплення економічних відносин власності через систему юридичних законів і норм.

Власність як економічна категорія характеризується системою об'єктивно обумовлених відносин між людьми щодо привласнення засобів і результатів виробництва.

Структура відносин власності досить складна. Їх основу складають відносини привласнення і відчуження.

Привласнення – процес перетворення корисних властивостей речей на реальні умови життєдіяльності економічних суб'єктів, відношення суб'єкта до певних речей як до власних. Складовими привласнення є відносини володіння, розпорядження, користування.

Відчуження – процес перетворення діяльності на самостійну силу, уречевлення результатів праці з перетворенням власності суб'єктів на об'єкти економічних відносин, позбавлення суб'єкта права на володіння, використання або розпорядження об'єктом власності.

Об'єктами власності є все, що можна привласнити або відчужувати (нерухомість, природні ресурси, засоби виробництва, гроші, цінні папери, предмети особистого споживання тощо).

Суб'єктами власності є носії відносин власності: фізичні і юридичні особи, держави, їх об'єднання, міжнародні організації, релігійні організації тощо.

Власність класифікують за типами, формами і видами.

Тип власності визначає найбільш уособлені принципи функціонування власності, сутність характеру поєднання робітника і засобів виробництва. Існують типи власності:

приватна – права власності належать приватній особі;

суспільна – права власності належать рівноправним співвласникам.

Форма власності – стійка система економічних відносин і господарських зв'язків, які забезпечують засоби і механізми поєднання робітника і засобів виробництва.

Формами приватної власності є: індивідуальна з використанням і без використання найманої праці.

Формами суспільної форми власності є:

- *державна* (загальнодержавна і муніципальна (комунальна));
- *колективна* (кооперативна, власність колективу підприємства, власність суспільних, релігійних і культових організацій).
- *змішана* (об'єднання різних форм власності).

В Україні законодавчо закріплені три форми власності: приватна, колективна, державна. Допускається також існування змішаних форм власності, власності інших держав, власності міжнародних організацій і юридичних осіб інших держав.

Слід зазначити, що в процесі економічного розвитку домінуючого значення набуває корпоративна, акціонерна форма власності, а порівняно з класичною формою приватного підприємництва корпорації мають певні переваги.

Існує багато ***видів власності***, найбільш поширеними є: загальнодержавна, акціонерна, партнерська, власність громадських організацій, власність релігійних і культових організацій, одноособова, сімейна, індивідуальна з використанням найманої праці, монополістична, корпоративна, державно-колективна, приватно-колективна, спільна із залученням іноземного капіталу, інтелектуальна та ін.

4 Сутність товарно-грошових відносин. Ринок грошей

Існує ***два основних типи*** організації економіки: *натуральне господарство і товарне господарство*. Їм відповідають дві основні форми господарювання: натуральна і товарна.

Форма суспільного виробництва – це певний спосіб організації господарської діяльності.

Суспільне виробництво у своїй еволюції має три форми організації: натуральну, товарну й безпосередньо суспільну.

Натуральне господарство – найпростіша форма організації виробництва, що домінує в докапіталістичних формаціях, при якій виробник виготовляє продукцію для свого власного споживання, а не для обміну. *Його основні риси:*

- замкнутість, відособленість і самодостатність господарських одиниць, які за рахунок власних ресурсів забезпечують себе всім необхідним;
- низькопродуктивна ручна праця при використанні примітивних засобів виробництва, нерозвиненість суспільного поділу праці;
- зроблена продукція призначається для внутрішнього споживання, а не для обміну; продукт праці не набуває товарної форми;

Товарне господарство – форма організації суспільного виробництва, при якій продукти виробництва призначені для подальшого обміну на ринку. Його основні риси:

- відкритість і взаємозв'язок господарюючих одиниць;
- господарські зв'язки між виробниками здійснюються через обмін ресурсами й результатами виробництва;
- дія економічних законів товарного виробництва: закону вартості, закону попиту та пропозиції, закону конкуренції, законів грошового обігу та ін.

Розрізняють просте й розвинуте товарне виробництво.

Просте товарне виробництво – засноване на особистій праці самостійних ремісників і селян, орієнтованих на ринок, без використання найманої праці.

Розвинуте товарне виробництво (підприємницьке) – засноване на використанні найманої праці й розвинених засобів виробництва, для нього характерний глибокий поділ праці.

Безпосередньо суспільна форма виробництва – форма організації господарства, заснована на суспільній власності на кошти й результати виробництва, централізованому керуванні економікою, відсутності безпосередніх товарно-грошових відносин. Така форма виробництва, на думку марксистів, повинна бути властива соціалізму й комунізму.

Товарне виробництво постійно розвивається. Внутрішнім механізмом розвитку є процес існування і розв'язання суперечностей між елементами системи товарного господарства, починаючи з вихідної суперечності товару –

між конкретною і абстрактною працею, відповідно між споживчою вартістю і вартістю. Розв'язання суперечностей спирається на пошук найефективніших форм взаємозв'язків, що знаходить вираження в економічних законах.

Закон вартості – виробництво й обмін товарів здійснюються на основі їхньої вартості, тобто здійснюється обмін еквівалентів – товарів з рівною вартістю.

Закон попиту – між ціною і величиною попиту на товар існує зворотній зв'язок за інших рівних умов.

Закон пропозиції – між ціною й величиною пропозиції існує прямий зв'язок за інших рівних умов.

Закон грошового обігу визначає кількість грошей, що необхідні для обслуговування обігу товарів, як частка від ділення суми цін усіх товарів на число оборотів однієї грошової одиниці.

Товар – це продукт праці, створений для обміну, який має дві властивості:

- може задовольняти потреби – має *споживчу вартість*;
- може обмінюватися на інші товари – має *вартість*, що на поверхні явищ здобуває форму *мінової вартості*.

Поряд з категорією «споживча вартість» використовується категорія «цінність», що підкреслює суб'єктивно-об'єктивний характер корисності для споживача.

Мінова вартість – пропорція обміну одного товару на інший. Мінова вартість товару може бути неоднакова для різних часу й місця. Однак вона коливається біля вартості товару.

Чим же визначається пропорція обміну одного товару на інший? Яку загальну якість мають всі товари, що дозволяє порівнювати ці товари між собою? Цією якістю є те, що всі товари є продуктом праці.

Варто розрізняти працю індивідуальну і суспільно необхідну:

- *індивідуальна праця* – витрати праці окремого виробника;
- *суспільно необхідна праця* – середні, типові витрати праці в суспільстві

суспільно необхідний робочий час) на виробництво певного товару.

Вартість товару визначається не індивідуальною, а витратами суспільно необхідної праці.

Дві якості товару впливають з *двоїстого характеру праці*: абстрактна праця (створює вартість) і конкретна праця (створює споживчу вартість).

Конкретна праця – це сукупність конкретних професійних дій і операцій за допомогою конкретних засобів виробництва, спрямованих на виробництво товару, що володіє певними споживчими властивостями, які дозволяють задовольняти конкретні потреби.

Абстрактна праця – це сукупність зусиль людини по створенню товару (витрати фізичної, інтелектуальної, психічної енергії), безвідносно конкретних форм реалізації цих зусиль. Абстрактна праця (праця взагалі) – вимірюється суспільно необхідним робочим часом.

В економічній теорії існують дві групи теорій аналізу вартості товару:

- теорії об'єктивної вартості – з акцентом на витрати виробництва;
- теорії суб'єктивної корисності – з акцентом на здатність товарів

задовольняти потреби.

До теорій об'єктивної вартості належать:

1. Теорія трудової вартості – розроблена представниками класичної школи політекономії (А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс). Відповідно до цієї теорії, саме витрати праці на виробництво товарів визначають їхню вартість.
2. Теорія трьох факторів виробництва Ж.- Б. Сея. Її сутність полягає в тому, що вартість створюється не тільки працею, але й іншими факторами виробництва: землею й капіталом. Кожний із власників факторів виробництва має право на дохід відповідно до його внеску у виробництво.
3. Інституціональні теорії – відзначають, що основним джерелом будь-якої вартості є саме інформація, а не фізичні або психічні зусилля працівників.

Теорії суб'єктивної корисності:

1. Теорія граничної корисності У. Джевонса, К. Менгера, Ф. Візера й ін. – благо тим цінніше, чим більшою є потреба в ньому й чим більш рідким

воно є, іншими словами – чим вище гранична корисність останньої спожитої одиниці блага.

2. Неокласична теорія (А. Маршалл) поєднує теорію граничної корисності й теорію факторів виробництва. Відповідно до цієї теорії, ціна залежить як від попиту (який визначається цінністю блага), так і від пропозиції (яке визначається витратами виробництва). Цей підхід розділяв також український учений М. Туган-Барановський.

Гроші є найважливішим елементом ринкової економіки і однією із основних економічних категорій. Вони виступають загальним еквівалентом при обміні товарів і послуг. Існують раціоналістична і еволюційна концепції виникнення грошей.

Відповідно до еволюційної теорії, гроші виникли в результаті еволюції форм вартості товарів:

1. **Проста (випадкова)** – характерна для періоду, коли обмінні операції носили одиничний, випадковий характер, при цьому один товар безпосередньо обмінювався на інший:

$$x \text{ товару A} = y \text{ товару B.}$$

Вартість товару А виражена в товарі В, отже товар А знаходиться у відносній формі вартості, а товар В – в еквівалентній.

2. **Повна (розгорнена)** – характерна для періоду, коли обмін набув систематичного характеру. При повній формі вартість певного товару виражається не в одному товарі випадково, а у ряді товарів постійно і систематично. Це можна записати у вигляді формули:

$$x \text{ товару A} = \begin{cases} y \text{ товару B} \\ z \text{ товару C} \\ \text{тощо} \end{cases}$$

3. **Загальна** – вартість всіх товарів виражається в одному товарі, що виконує роль еквівалента. В різні періоди і у різних народів такими товарами-еквівалентами були: худоба, зерно, хутро, чай, сіль тощо. Загальна форма вартості може бути представлена:

$$\left. \begin{array}{l} \text{у товару В} \\ \text{z товару С} \\ \text{тощо} \end{array} \right\} = \text{х товару А}$$

4. Грошова – з'являється тоді, коли вартість всіх товарів починають вимірювати в золоті або сріблі, які стають всезагальним еквівалентом. Це можна представити формулою:

$$\left. \begin{array}{l} \text{у товару В} \\ \text{z товару С} \\ \text{тощо} \end{array} \right\} = \text{х грамів золота}$$

Гроші – все те, що виконує функції грошей. Функціями грошей є:

- 1) міра вартості – гроші є загальним еквівалентом, тобто за допомогою грошей вимірюється вартість всієї решти товарів. Грошове вираження вартості товару називається *ціною*;
- 2) засіб обігу – гроші опосередковують обмін товарами;
- 3) засіб платежу – гроші виконують у випадку, якщо процес отримання товару або послуги і процес їх оплати не співпадають в часі (продаж в кредит, оплата авансом, оплата комунальних послуг тощо). В результаті виконання цієї функції виникли кредитні гроші: векселі, чеки, банкноти;
- 4) засіб накопичення – гроші виконують у разі формування заощаджень, при цьому гроші тимчасово вибувають з обороту і припиняють виконання функцій засобу обігу і платежу. При цьому важливо, щоб гроші володіли якістю збереження вартості.
- 5) світові гроші – гроші обслуговують міжнародні відносини, тобто виконують розглянуті вище функції на загальносвітовому рівні (золото, долар США, євро, йена, СПЗ (спеціальні права запозичення, що емітуються МВФ)).

Розвиток товарного виробництва та грошового обігу призвів до суттєвих змін. Відбувається процес демонетизації золота. У наш час золото як грошовий

матеріал не використовують, валютні курси є вільними, зростає роль електронних розрахунків.

Валютний курс – це вираження грошової одиниці країни в грошових одиницях інших країн.

Рух грошей у процесі розширеного суспільного відтворення утворює грошовий обіг.

Грошовий обіг – рух грошей, який обслуговує купівлю-продаж товарів і нетоварні платежі. Виділяють готівковий і безготівковий грошовий обіг. До готівки відносяться монети, банкноти і казначейські білети. Безготівковими грошима є чеки, векселі, платіжні доручення, банківські кредитні картки, державні цінні папери та інше.

Грошова маса – сукупність всіх готівкових і безготівкових грошових коштів в державі.

В цілому всі форми грошей можна звести до таких складових (агрегатів):

M_0 = готівка за межами банківських установ.

M_1 = M_0 + кошти на поточних рахунках і депозитах.

M_2 = M_1 + термінові депозити і валютні заощадження.

M_3 = M_2 + кошти клієнтів по трастовим операціям банків.

M_1 – активні гроші. Пасивні гроші – різниця M_3 і M_1 .

Грошова система – форма організації грошового обігу в країні, що склалася історично і закріплена законодавчо. В кожній країні вона має свої особливості.

5 Шляхи трансформування економіки. Зміст економічних перетворень в Україні

У процесі трансформації однієї економічної системи в іншу, або від однієї стадії до іншої в межах однієї системи існує певний перехідний період, упродовж якого формуються і розвиваються елементи і форми нової економічної системи, а водночас відмирають, модифікуються елементи і форми старої системи.

Трансформаційна економіка – особливий стан еволюційного процесу суспільного розвитку в період зміни його соціально-економічних форм.

Перехідні економіки можна класифікувати за аспектами *цивілізаційного і формаційного* процесів. У межах кожної цивілізації та кожної суспільно-економічної формації є перехідні стани від однієї стадії розвитку до іншої.

Перехідна економіка – це закономірне явище розвитку економічних систем.

Економічні системи, як і будь-яке інше об'єктивне явище суспільного життя, проходять етапи *становлення, досягнення зрілості, старіння і відмирання*.

Згідно з цивілізаційним підходом існування періодів перехідної економіки зумовлене становленням нового технологічного способу виробництва, подальшим поглибленням суспільного розподілу праці, що спричиняє глибокі зрушення у рівні і структурі виробництва, у характері суспільного розвитку. Отже, перехідна економіка є специфічним етапом у процесі еволюційного розвитку економіки, коли стара суспільно-економічна система замінюється новою.

Економіка в цей період набуває ознак, притаманних лише перехідному етапу. Насамперед це стосується одночасного існування протягом певного часу старих і нових відносин та форм господарювання. Відбувається загострення суперечностей між інтересами різних груп населення, суспільство та економіка характеризуються нестабільністю.

Особливості ринкового господарства в країнах, що розвиваються, відбиваються в специфічних умовах формування в них ринкових відносин: загальна техніко-економічна відсталість, загальний контраст між сучасними товарними формами господарювання й традиційними нетоварними формами, наявність розвиненого ринкового господарювання передових країн світу.

Згідно з класифікацією ООН виділяють три групи:

До першої належать нові індустріальні країни (НІК) – Аргентина, Бразилія, Мексика, Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сянган, Сінгапур та країни,

створеної в 1960 р. Організації країн – експортерів нафти (ОПЕК): Алжир, Еквадор, Габон, Венесуела, Індонезія, Ірак, Іран, Кувейт, Лівія, Нігерія, Саудівська Аравія, Катар, Об'єднані Арабські Емірати.

У країнах цієї групи відбувається процес імпортозамінної індустріалізації – заміна імпорту багатьох товарів їх вітчизняним виробництвом. До причин економічного зростання цих країн можна віднести: вигідне географічне положення, наявність дешевої робочої сили, значні вкладення іноземного капіталу, розвиток зовнішньоекономічних відносин, активна роль транснаціональних корпорацій (80% інвестицій були вкладені в НІК).

До другої групи входять 33 країни Південно-Західної, Південної та Південно-Східної Азії (Індія, Пакистан, Сирія, Лівія та ін.), дохід на одного жителя в яких перевищив 415 дол.

Третя група – це країни, де ВВП на душу населення складає менше, ніж 350 дол., рівень освіти – менше 20%, частка переробної промисловості – менше 10%. До них належать 48 слаборозвинених країн Центральної та Південної Африки. В 1974 р. здобули незалежність португальські колонії – Ангола, Мозамбік, Гвінея-Бісау, а з 1989 р. – Намібія.

Після краху колоніальної системи ООН сформулювала міжнародну стратегію на 60-ті роки ХХ ст. як *концепцію розвитку навздогін*. Автори концепції – У. Ростоу, Р. Нурксе та ін. Вони передбачали на перше десятиліття зростання економіки країн, що розвиваються, щорічними темпами на рівні 5%. Однак концепція не враховувала специфіки країн, а тому була приречена на провал.

У 70-ті роки ХХ ст. стратегія розвитку була запропонована у виді концепції *основних потреб*. Автори – Х. Ченері, Р. Робінсон, І. Адельман. У ній передбачалось збільшення інвестицій в економіку, підвищення зайнятості в традиційних секторах економіки, збільшення державної допомоги найменш забезпеченим верствам населення. Концепція була практично втілена, та теж мала слабе місце – зовнішньоекономічний аспект, а саме те, що країни не

хотіли бути на позиції відсталої і залежної периферії в системі міжнародного поділу праці.

Стратегія розвитку країн третього світу у 80-х роках минулого століття мала три концепції – *основних потреб, колективної опори на власні сили і нового міжнародного порядку*. Вони були орієнтовані на прискорену інтеграцію з розвинутими країнами. Країни третього світу повинні були виконувати роль постачальника ресурсів та амортизатора в період криз. Та й ці концепції були недосконалими, оскільки не вказували шляхи подолання економічної відсталості.

Країни, що розвиваються, за всіх обставин їх розвитку, мають *спільні риси в економічному розвитку*:

- займають особливе місце у світовому господарстві, що пояснюється нерозвиненими або слабко розвиненими товарними формами господарювання;
- низький рівень розвитку продуктивних сил;
- соціально-економічна відсталість;
- низький життєвий рівень населення.

Швидкому розвитку нових індустріальних країн в значній мірі сприяли іноземні інвестиції. Значна роль у вирішенні економічних проблем належить державі, яка впливає на розвиток соціально-економічної системи не тільки через систему управління, а й через активний розвиток державного сектора економіки. Життєво важливою проблемою є досягнення економічної незалежності. Держава виконує функцію регулювання діяльності іноземного капіталу, щоб максимально підвищити ефективність його використання.

В економіці країн, що розвиваються проходять структурні зміни в економіці, пріоритетним стає розвиток наукоємних галузей.

Особливу групу представляють країни, які переходять від соціалістичної системи до ринкової. Криза середини 80-х років XX ст. вразила всі сфери життя населення цих країн. Економічна система, заснована на суспільному одержавленні засобів виробництва, надцентралізації, силі наказу та інструкції зверху, не могла забезпечити зацікавленості людей у результатах своєї праці,

обмеживши особисте споживання до низького рівня, перетворила робітника на пасивного виконавця і споживача. З розпадом «соціалістичної системи» більшість країн, що туди входили, розпочали перехід від планового господарства до ринкової економіки, де вільні конкурентні ціни й приватна власність визначають поведінку виробників і споживачів. Виходячи з цього, головним напрямом програм та практики ринкових перетворень у даних країнах став процес роздержавлення й приватизації. Значну увагу було приділено подоланню монополізму й розвитку умов для конкуренції, лібералізації цінової політики та зовнішньоекономічній діяльності, радикальним змінам грошової, фінансово-кредитної та соціальної політики.

Проведення реформ в країнах Азії, Східної та Центральної Європи мали відмінності в моделях та наслідках. Це зумовлено причинами, пов'язаними з вихідними умовами системних перетворень. Різним був загальний рівень економічного розвитку країн, галузева структура, глибина макроекономічних диспропорцій, ступінь реформованості господарських систем і психологічної підготовленості населення до змін, соціальна стратифікація, культурно – етнічні та історичні традиції та ін.

Існує дві основні **концепції трансформації адміністративно-командної економіки в ринкову:**

- інституціонально-кейнсіанський варіант еволюційних змін, або градуалістська політика;
- ліберально-монетарний варіант радикальних змін, або політика «шокової терапії».

Головні риси еволюційного переходу до ринкової економіки (градуалізму):

1. Процес економічної трансформації відбувається повільно та поступово.
2. Реформування економіки передбачає:
 - лібералізацію цін зі збереженням державного контролю над ними;

- формування двохсекторної моделі економіки, де приватні структури превалюють у споживчих галузях економіки, а державні й ті, що контролюються державою, – у виробництві інвестиційних товарів;
- спад виробництва, що зумовлений політикою лібералізації;
- гіперінфляцію як наслідок лібералізації;
- глибоке розшарування населення за доходами.

Головні риси концепції радикальних змін, або політики «шокової терапії»:

1. Процес економічної трансформації передбачає швидкий перехід до досконалого ринкового середовища.
2. Реформування економіки передбачає:
 - моментальну лібералізацію цін;
 - максимальне усунення держави від втручання в економічні процеси;
 - ліквідацію переважної більшості субсидій;
 - впровадження повної фінансової самостійності підприємств;
 - проведення впродовж 1-2 років радикальних антиінфляційних стабілізаційних заходів;
 - здійснення протягом 10-15 років фундаментальних перетворень в економіці.

Більшість перехідних економік пройшла стадію індустріалізації, вони мають розвинені галузі науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт, багато галузей і окремих підприємств конкурентоспроможні на світовому ринку. Загалом населення даних країн підтримує основні цінності, які характерні для постіндустріальної цивілізації. Це не дає змогу вважати їх країнами, що розвиваються. Водночас взяті в сукупності найважливіші показники перехідних економік поступаються перед відповідними показниками розвинутих країн.

В Україні з 1991 року відбувається перехід до ринкової економіки. Головними ознаками перехідного періоду в Україні є перехід від індустріальної до постіндустріальної стадії соціально-економічного розвитку, від державного

соціалізму до змішаної економіки; від одного способу виробництва до іншого, від одного базису до іншого; від соціалістичної моделі розвитку економіки до основ ринкової демократії, від одного стану економіки до іншого. Взагалі можна виділити такі *основні моделі переходу*:

- 1) перехід до ринкової економіки, ринкової економічної системи, соціально орієнтованої ринкової економіки, розвиненої ринкової економіки;
- 2) перехід до змішаної економіки, яка є найдосконалішою моделлю сучасного капіталізму;
- 3) перехід до постіндустріального суспільства;
- 4) перехід до народної економіки (економічна система, яка розвивається в інтересах народу, передбачає використання усіх типів та форм власності (при домінуванні трудової колективної власності), всебічний соціальний захист населення і національне демократичне економічне планування. В центрі такої економіки знаходиться людина).

Україна успадкувала адміністративно – командну систему, зношені виробничі фонди, ірраціональну галузеву і виробничу структури. Обтяжливими обставинами стали різке підвищення цін на імпортні енергоносії, незавершеність виробничого циклу в національній економіці, розрив економічних відносин із сусідніми державами, значний військово-промисловий комплекс, складна екологічна ситуація, а також прорахунки у державній політиці, непослідовність у переході до ринкових відносин, значний тіньовий сектор.

У ході реформування економіки країна стала на шлях «шокової терапії», використовуючи монетаристську концепцію. Розвиток реформ привів Україну до глибокої трансформаційної кризи, наслідком якої стали не конкурентоспроможність переважної більшості продукції вітчизняного виробництва, спад виробництва і банкрутство підприємств, різке падіння життєвого рівня населення. Причиною кризової ситуації стала не сама монетарна модель економіки, а помилковий шлях її перетворень. Тому, найважливішими проблемами сучасного економічного розвитку являються:

вибір правильного напрямку розвитку, чіткий вибір пріоритетів на шляху до втілення обраної моделі. Проведення ефективних ринкових реформ передбачає не «шокову» ліквідацію економічної системи, а інституційну трансформацію, пристосування соціально-економічних інститутів до нових умов. Особливо це стосується інститутів державного регулювання економічних процесів та соціальних інститутів, що склалися протягом еволюції суспільства.

Темпи економічного зростання визначають динамічні параметри економічного розвитку країни, її місце та історичні перспективи на міжнародній арені. Забезпечення стійких темпів економічного зростання є одним із найважливіших завдань національної економіки будь-якої країни світу. Все більше країн світу беруть за пріоритетну ідеологію економічного зростання, яка стає основою створення держав загального добробуту.

Економічне життя суспільства супроводжується величезною кількістю та різноманітністю економічних процесів та явищ, перебуває у постійному русі. Економіка зазнає певних кількісних та якісних змін. Змінюються продуктивні сили і виробничі відносини, як в цілому, так і за окремими видами. Економічне зростання ж означає поступовий рух економіки, її прогрес і розвиток.

Причинами економічного зростання виступають зв'язки між суспільним виробництвом і споживанням. Як зазначалось раніше, економічні потреби людини необмежені, а саме вони породжують виробництво і самі породжуються ним.

Для забезпечення стабільного економічного зростання і зміцнення позицій України у світовому господарстві необхідно розширити джерела конкурентних переваг за рахунок інвестиційних важелів та інновацій.

До основних напрямів формування стратегії економічного зростання також належить стабілізація фінансово-грошової та банківської системи; докорінна перебудова податкової системи в напрямі її глибокої лібералізації, зменшення податкового тягара та утворення ефективних економічних механізмів стимулювання підприємницької діяльності; радикальні інституційні зміни, серед яких особливе місце належить відносинам власності, диверсифікації

форм її реалізації; зміни в системі управління економікою, надання більших повноважень і відповідальності регіонам, перебудови організаційної структури виробництва, з урахуванням пріоритетності наукомістких і високотехнологічних галузей економіки, що дозволить Україні ввійти у світовий економічний простір з високим науково-технічним потенціалом.

Значна роль у відновленні економічного зростання країни належить аграрній реформі, яка б привела до підвищення економічної ефективності аграрного сектору, спонукала до ефективнішого господарювання, заснованого на ринкових принципах (лібералізація ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, надання вигідних умов кредитування сільськогосподарським підприємствам тощо).

У сфері зовнішньоекономічних відносин головним є поступове входження України у світовий економічний простір.

Важливим напрямом стратегії економічного зростання являється і соціальна політика, яка повинна спрямовуватись на створення необхідних умов підвищення добробуту населення країни, передусім за рахунок ділової активності, стимулювання трудової і підприємницької діяльності, а на цьому ґрунті збільшення платоспроможного попиту.

Забезпечення стабільних темпів розвитку економіки України в середньо- та довгостроковій перспективі потребують обов'язкового вирішення зазначених фундаментальних проблем.

Опорні поняття ЗМ 1

Економічна категорія; економічний закон; макроекономіка; мегаекономіка; мезоекономіка; метоекономіка; мікроекономіка; методи пізнання; предмет економічної теорії; виробництво у вузькому розумінні; виробництво у широкому розумінні; виробнича функція; економічна ефективність; економічний ефект; економічні ресурси; фактори виробництва; зміст праці; капітал; крива виробничих можливостей; матеріалоємність; обіг; підприємницькі здібності; праця; продуктивність праці; робоча сила;

споживання; фондовіддача; фондомісткість; фондоозброєність; характер праці; абсолютні потреби; дійсні потреби; економічна потреба; економічний інтерес; закон зростання потреб; аграрна, індустріальна і постіндустріальна (інформаційна) цивілізації; виробничі відносини; власність; економічна система; засоби виробництва; націоналізація; НТП; НТР; поділ праці; право власності; предмети й засоби праці; приватизація; продуктивні сили; соціально-економічні відносини; суспільно-економічна формація; технологічний спосіб виробництва; вартість; гроші; грошовий агрегат; закон вартості; закони грошового обігу; мінова вартість; натуральне виробництво; споживна вартість; товарне виробництво; перехідна економіка; форми вартості; економічний вибір.

Контрольні запитання і завдання для самоконтролю

ЗМ1 Економічний розвиток: рушійні сили та ступені

1. Дайте загальну характеристику продуктивних сил і виробничих відносин суспільства.
2. Поясніть сутність методу поєднання логічного та історичного підходів у економічній теорії.
3. У чому полягає сутність методів індукції і дедукції?
4. Назвіть функції економічної теорії.
5. Що вивчає економічна теорія?
6. Яка роль методу наукової абстракції в пізнанні соціально-економічних процесів?
7. Схарактеризуйте сутність економічних законів.
8. Обґрунтуйте значення класичної школи у розвитку економічної теорії.
9. Схарактеризуйте основні ідеї школи меркантилізму.
10. Назвіть особливості кейнсіанського етапу розвитку економічної теорії.
11. Дайте порівняльний аналіз економічних ідей кейнсіанства і монетарізма.
12. Назвіть основні напрями розвитку економічної думки сучасності.
13. Визначте сутність економічної системи та характеризуйте її основні суб'єкти.
14. Схарактеризуйте «власність» як правову і економічну категорію.
15. Схарактеризуйте генезис відносин власності в Україні.
16. Визначте основні риси ринкової і планової економіки. Дайте порівняльний аналіз.
17. У чому полягає особливість змішаної економіки?

18. Що означає поняття «процес суспільного виробництва»?
19. У чому полягає двоїстість процесу виробництва?
20. Назвіть фактори виробництва і охарактеризуйте їх.
21. Які зміни відбуваються у змісті праці під впливом НТР?
22. Назвіть особливості сучасного етапу НТР.
23. Визначте основні кількісні показники, які характеризують економічну ефективність виробництва.
24. Розкрийте зміст основних етапів розвитку цивілізації.
25. Назвіть ознаки постіндустріальної цивілізації.
26. Дайте визначення і класифікацію економічних потреб.
27. Покажіть взаємозв'язок економічних і соціальних потреб.
28. Визначте основні напрями впливу потреб на виробництво.
29. У чому полягає взаємозв'язок потреб і інтересів?
30. Схарактеризуйте особливості транзитивної української економіки.
31. Аналізуйте криву виробничих можливостей.
32. Поясніть обмеженість економічних ресурсів.

ЗМ 2 Мікроекономічний аспект розвитку економіки

2.1 Ринок: сутність і функції. Попит та пропозиція

- 1. Сутність, структура і функції ринку*
- 2. Попит: закон попиту, аналіз факторів, що на нього впливають*
- 3. Пропозиція: закон пропозиції, нецінові фактори*
- 4. Еластичність попиту та пропозиції*
- 5. Ринкова рівновага. Проблема її сталості*

1 Сутність, структура і функції ринку

Ринкове господарство – це середовище, в рамках і за допомогою якого реалізуються закони і зв'язки товарного виробництва.

Ринкова економіка ґрунтується на основі реалізації матеріальних інтересів.

Ринок – сукупність економічних відносин з приводу обміну факторами і результатами виробництва на основі широкого використання різноманітних форм власності, товарно-грошових і фінансово-кредитних механізмів.

Основними рисами сучасного ринку є:

- конкуренція;
- автономність прийняття і реалізації рішень економічними суб'єктами;

- здатність ресурсів переходити з однієї сфери економіки в іншу;
- наявність у економічних суб'єктів інформації про стан ринку;
- поглиблення міжнародного поділу праці і посилення взаємозв'язків між країнами.

Ринок є комплексною системою, має багату структуру, яку можна розглядати по-різному, поклавши в основу класифікації різні критерії:

1. За об'єктами обміну:

- ринок ресурсів (який, у свою чергу, ділиться на ринок праці, ринок капіталу, ринок землі);
- товарний ринок (який складається з ринку споживчих товарів і ринку послуг);
- фінансовий ринок (який представлений ринками грошей, цінних паперів і валюти).

2. За ступенем конкуренції:

- вільний (поліполістичний) ринок – багато продавців і покупців, товари однорідні, вхід і вихід на ринок вільний, інформація про ринок доступна;
- монополістична конкуренція – відносно велика кількість продавців, багато покупців, товари диференційовані, вхід і вихід на ринок вільний;
- монополізований ринок (олігополія, монополія) – один або незначна кількість продавців, багато покупців, доступ на ринок і до інформації обмежені;
- регульований – у разі обмеження державою економічної свободи окремих господарюючих суб'єктів.

3. За ступенем легальності:

- легальний (діючий відповідно до законодавства);
- тіньовий (пов'язаний із приховуванням або заниженням обсягів діяльності з метою ухилення від сплати податків або у зв'язку із здійсненням видів діяльності, заборонених законом);

4. За територіальною ознакою: місцевий; регіональний; національний; світовий;

Ринок виконує ряд **функцій**, найважливіші з яких:

1. **Регулююча** – ринок регулює процеси виробництва, обміну, розподілу і споживання;
2. **Стимулююча** – через конкуренцію ринок спонукає виробників раціонально використовувати ресурси, підвищувати якість продукції, стимулює НТП;
3. **Розподільча** – на ринку відбувається продаж факторів і результатів виробництва, а також визначається їх ціна, отже, саме ринок визначає розміри доходів економічних суб'єктів;
4. **Санаційна** – в результаті конкуренції виживають лише найефективніші економічні суб'єкти;
5. **Інформаційна** – через ціни ринок сигналізує економічним суб'єктам, які товари або послуги вигідно виробляти і купувати;
6. **Інтеграційна** – через систему ринкових відносин відбувається об'єднання економічних суб'єктів в єдину систему, як на національному, так і на міжнародному рівнях.

2 Попит: закон попиту, аналіз факторів, що на нього впливають

Попит (D) – кількість товару, яку можуть і хочуть придбати покупці за різними цінами в певний період часу.

Закон попиту: між величиною попиту і ціною існує відмінна залежність за інших рівних умов (чим вище ціна товару, тим нижче величина попиту на нього).

Існує три способи виміру попиту: аналітичний, табличний і графічний.

Аналітичний: $Q_d = f(p)$.

Табличний:

Q_d	Q_1	Q_2	Q_3	Q_4	Q_5
P	P_1	P_2	P_3	P_4	P_5

Цю зворотну залежність між ціною і величиною попиту можна зобразити графічно у вигляді **кривої попиту** (рис. 2.1).

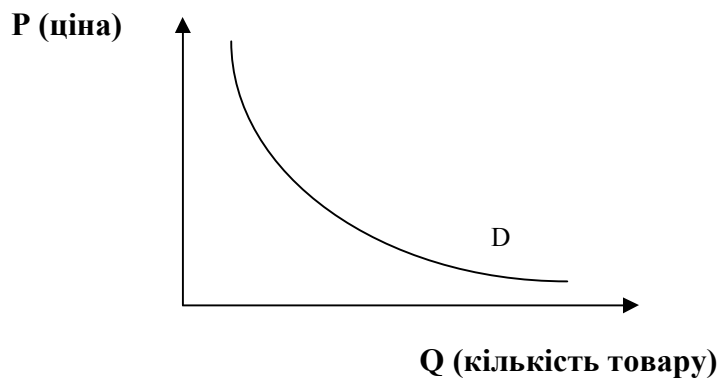

Рисунок 2.1 – Крива попиту

Крім ціни на товар, на попит впливають і інші чинники, що називаються *неціновими детермінантами*:

- доходи споживачів;
- ціни на супутні товари (комплементарні) або товари-замінники (субститутути);
- кількість споживачів на ринку;
- мода, переваги і смаки споживачів;
- очікування покупців;
- податки або субсидії, що впливають на доходи споживачів і інші чинники.

Нецінові фактори змінюють не величину попиту, а попит, тобто зміщують криву попиту: праворуч – збільшення попиту, або ліворуч – зменшення попиту.

3 Пропозиція: закон пропозиції, нецінові фактори

Пропозиція (S) – кількість товару, яка надається для продажу на ринку за різними цінами в певний період часу.

Закон пропозиції: за інших рівних умов між ціною і величиною пропозиції існує пряма залежність (чим вище ціна товару, тим вище величина його пропозиції).

Існує три способи виміру пропозиції: аналітичний, табличний і графічний.

Аналітичний: $Q_s = f(P)$

Табличний:

Q_s	Q_1	Q_2	Q_3	Q_4	Q_5
P	P_1	P_2	P_3	P_4	P_5

Графічно закон пропозиції можна представити у вигляді **кривої пропозиції** (рис. 2.2).

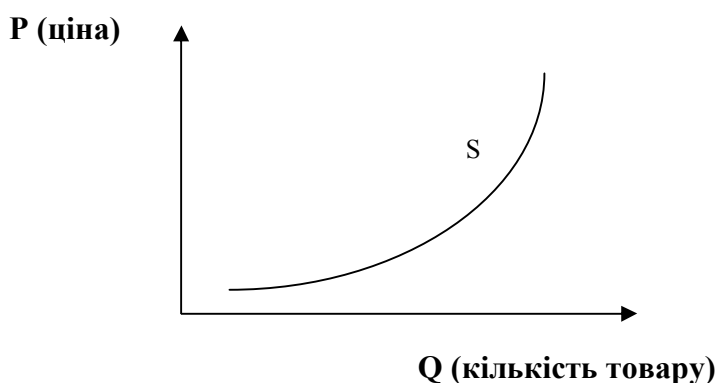

Рисунок 2.2 – Крива пропозиції

Крім ціни на товар, його пропозиція визначається ще рядом чинників, що називаються неціновими детермінантами:

- ціни на ресурси;
- технології, що застосовуються;
- податки і субсидії для виробників;
- кількість виробників (продавців) на ринку;
- очікування виробників і продавців і інші чинники.

Нецінові фактори змінюють пропозицію, а не величину пропозиції, тобто крива S зміщується ліворуч при зменшенні пропозиції і праворуч – при збільшенні пропозиції.

4 Еластичність попиту та пропозиції

Еластичність попиту – це відносна (процентна) зміна його величини при зміні іншого чинника (власної ціни, ціни супутнього товару, доходу тощо) на одиницю (один відсоток).

Еластичність пропозиції – ця відносна (процентна) зміна її величини при зміні іншого чинника, перш за все, власної ціни товару, на один відсоток.

Ступінь еластичності вимірюється за допомогою коефіцієнту еластичності.

Коефіцієнт еластичності попиту за ціною.

Коефіцієнт еластичності попиту, розрахований для деякої ділянки кривої попиту, називається *середнім (або дуговим) коефіцієнтом еластичності попиту*:

$$E_d^P = \frac{\Delta Q}{Q} : \frac{\Delta P}{P},$$

де ΔQ - зміна величини попиту; ΔP - зміна ціни;

$$Q = \frac{Q_1 + Q_2}{2}; \quad P = \frac{P_1 + P_2}{2}.$$

Коефіцієнт еластичності попиту можна визначити і для будь-яких точок на кривій попиту. Такий коефіцієнт еластичності попиту називається *точковим (або миттєвим) коефіцієнтом еластичності попиту*:

$$E_d^P = (Q_d)' \cdot \frac{P}{Q}.$$

Точковий коефіцієнт еластичності попиту є точнішим за середній, але для його розрахунку необхідно знати формулу функції попиту.

Коефіцієнт еластичності попиту за доходом.

Він показує міру зміни величини попиту при зміні доходу споживача.

Визначається як відношення відсоткової зміни величини попиту до відсоткової зміни доходу споживача :

$$E_d^I = \frac{\Delta Q}{Q} : \frac{\Delta I}{I},$$

де ΔQ - зміна величини попиту; ΔI - зміна доходу споживача.

$$Q = \frac{Q_1 + Q_2}{2}; \quad I = \frac{I_1 + I_2}{2}.$$

Якщо $E_d^I > 0$, то це нормальні товари, а для товарів Гіффена $E_d^I < 0$.

Коефіцієнт перехресної еластичності попиту.

Характеризує зміну величини попиту на товар після зміни ціни іншого товару. Визначається за формулою:

$$E_d^{x,y} = \frac{\Delta Q_x}{Q_x} : \frac{\Delta P_y}{P_y},$$

де ΔQ_x - зміна величини попиту на товар X;

ΔP_y – зміна ціни товару Y.

Якщо $E = 0$, тоді дані товари незалежні. Якщо товари є взаємозамінними, то $E > 0$, якщо $E < 0$, то товари взаємно доповнюють один одного. Таким чином, за величиною перехресної еластичності попиту можна судити про ступінь заміненості або доповнюваності товару.

Коефіцієнт еластичності пропозиції за ціною – це міра зміни величини пропозиції товару при зміні ціни даного товару. Визначається як відношення відсоткової зміни величини пропозиції до відсоткової зміни ціни:

$$E_S^P = \frac{\Delta Q_S}{Q_S} : \frac{\Delta P}{P},$$

де ΔQ_S – зміна величини пропозиції;

ΔP – зміна ціни;

$$Q_S = \frac{Q_{S1} + Q_{S2}}{2}; \quad P = \frac{P_1 + P_2}{2}.$$

Коефіцієнт еластичності пропозиції можна визначити і для будь-якої точки на кривій пропозиції (його називають точковим або миттєвим):

$$E_S^P = (Q_S)' \cdot \frac{P}{Q_S}.$$

Існують ***ступені еластичності***:

1. Абсолютно нееластичний попит (пропозиція). Зміни ціни не призводять до зміни величини попиту (пропозиції).

2. Нееластичний попит (пропозиція). $E < 1$. В умовах жорсткого попиту вигідно підвищувати ціну, що веде до незначного зменшення покупок.

3. Одинична еластичність. Зміна ціни приводить до пропорційної зміни величини попиту (пропозиції) $E = 1$.

4. Еластичний попит (пропозиція). Величина попиту (пропозиції) змінюється швидше зміни цін $E > 1$. Для товарів еластичного попиту підвищення ціни призводить до скорочення загальної виручки від продажу. Ціну вигідно знижувати, якщо є можливість збільшити величину збуту, тоді загальна виручка від продажу зростає.

5. Абсолютно еластичний попит (пропозиція). Величина попиту (пропозиції) падає до нуля у випадку зростання (падіння) цін.

5 Ринкова рівновага. Проблема її сталості

Співвідношення величин попиту і пропозиції при певній ціні називається *кон'юнктурою* ринку. Ринкова кон'юнктура представлена трьома формами: ринкова рівновага, дефіцит і надлишок товару (перевиробництво).

Ринкова рівновага – ситуація на ринку, коли встановлюється така ціна на товар, при якій попит і пропозиція на нього рівні. Графічно ринкова рівновага (рис. 2.3) – точка перетину кривих попиту і пропозиції (т. Е), в якій встановлюється рівноважна ціна (P_E) і рівноважний обсяг товару (Q_E) (рис. 2.3).

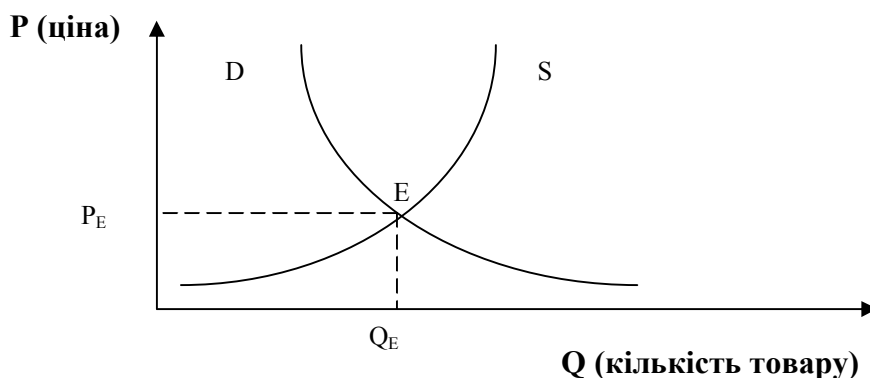

Рисунок 2.3 – Ринкова рівновага

Важливе значення при аналізі ринкової рівноваги має проблема сталості рівноваги. Адже висновки щодо сталості (несталості) рівноваги можуть призвести до висновків про необхідність державного регулювання економіки.

Механізм відновлення ринкової рівноваги, як і функціонування ринку в цілому, найбільш ефективний за умов досконалої (чистої) конкуренції. Існує два підходи до відновлення ринкової рівноваги: Вальраса і Маршалла.

Механізм відновлення рівноваги за Вальрасом: якщо реальна ринкова ціна виявляється вищою за рівноважну, то обсяг попиту буде меншим ніж величина пропозиції (згідно з дією законів попиту та пропозиції). У результаті виникає надлишкова пропозиція. Конкуренція продавців зменшує ціну, бо в цьому випадку виробники визнають за краще дещо знизити ціну, ніж підтримувати випуск продукції в обсязі, що істотно перевищує величину попиту. Таким чином, надлишок пропозиції справлятиме на ціну тиск у бік зниження і повернення її до рівноважної.

У випадку коли реальна ринкова ціна буде нижчою рівноважної обсяг попиту буде вищий за обсяг пропозиції. На ринку складається дефіцит. У такій ситуації деякі покупці визнають за краще платити більш високу ціну за дефіцитний товар. У результаті надлишок попиту чинитиме тиск на ціну в бік її підвищення. Цей процес триватиме до того часу, поки ціна не встановиться на рівноважному рівні, при якому обсяги попиту та пропозиції співпадають.

Механізм відновлення рівноваги за Маршаллом – виходячи з того, що продавці перш за все реагують на різницю цін попиту та пропозиції, то чим більший є цей розрив, тим більше стимулів для зростання пропозиції. Збільшення (зменшення) обсягів пропозиції скорочує цю різницю і забезпечує досягнення рівноважної ціни.

Стала рівновага забезпечується при умові, коли обсяги попиту та пропозиції співпадають, а ціна товару наближується до рівноважної. Коли йдеться про незначні відхилення від рівноважної ціни – це відносна рівновага.

В умовах державного регулювання ринкова рівновага може бути досягнута завдяки проведенню податкової політики, встановленню фіксованих цін, нижчої і максимальної цінової межі тощо.

2.2 Взаємозв'язок потреб і споживання. Раціональний споживчий вибір

1. Домогосподарство як суб'єкт мікроекономіки

2. Теорія раціонального вибору

1 Домогосподарство як суб'єкт мікроекономіки

Здійснюючи мікроекономічний аналіз перш за все слід характеризувати роль і функції домогосподарства.

Домогосподарства виконують переважно споживчі функції, задовольняючи потреби через ринок або поза ним.

Головні риси домогосподарств:

- є суб'єктами господарювання;
- господарська діяльність спрямована на задоволення особистих потреб;
- засоби виробництва при застосуванні у власному господарстві не є капіталом;
- праця виступає в якості основного ресурсу;
- відсутні внутрішні виробничі відносини.

Основні функції домогосподарств:

- 1) особисте кінцеве споживання товарів і послуг власного виробництва, або ринкового походження;
- 2) заощадження і участь у нагромадженні капіталу через відкриття депозитів у кредитних установах, купівлю акцій підприємств, надання позик, зокрема, з використанням боргових документів, наприклад, облігацій;
- 3) постачання на ринок економічних ресурсів: праці, землі, підприємницьких здібностей.

Споживчий вибір здійснюється на основі уподобань індивіда, які є системою цінностей людини стосовно тих благ, що задовольняють її життєві потреби.

Кінцеве споживання в межах домашнього господарства здійснюється завдяки доходам у наступних формах:

- доходи від самостійної праці з власними активами, як правило, у натуральному вигляді;
- зарплата від найманої праці, як правило, у грошовій формі;
- капіталізовані доходи, або доходи у вигляді ренти, відсотків, гонорарів та ін.;
- трансфертні платежі у формі субсидій, дотацій, пенсій, стипендій, матеріальної допомоги, пільг та ін.

Вибір домогосподарств обмежений наступними моментами:

- рівень виробництва;
- структура виробництва;
- структура потреб домогосподарств;
- рівень їх доходів, або бюджетні обмеження.

Поведінка домогосподарств не вичерпується тільки економічною цілеспрямованістю. Існує суттєвий соціальний аспект, пов'язаний з потребою зростання вільного часу, виховання дітей, підвищення рівня духовного розвитку. Тому не завжди механічний приріст доходів відповідає вимогам індивіда або сім'ї. Крім того, чисто економічними характеристиками не можна вимірювати переваги при спадкуванні, виборі форм освіти для дітей.

2 Теорія раціонального вибору

Аналізуючи поведінку споживача на ринку кінцевих товарів та послуг припускаємо, що він має свободу вибору і його поведінка є раціональною. Це означає, що споживач прагне обрати найкращий для себе набір товарів у межах свого доходу. Це припущення має назву гіпотези про раціональність споживача і полягає в тому, що споживач поводить себе таким чином, щоб максимізувати корисність за умови обмеженого доходу.

Корисність – це здатність блага задовольняти потребу споживача. Корисність – поняття виключно індивідуальне: те, що для одного споживача має високу корисність, іншим може не сприйматися взагалі.

Виділяють граничну і загальну корисність. Корисність, яку споживач отримує від додаткової одиниці блага, називається *граничною корисністю*

(marginal utility - MU). Сума граничних корисностей - **загальна корисність** (total utility - TU) певної кількості блага.

Споживач отримує все менше граничної корисності від споживання кожної додаткової одиниці блага. Твердження, що гранична корисність спадає при збільшенні загального обсягу блага, який використовує споживач, називають *законом спадної граничної корисності*. Загальна ж корисність по мірі збільшення споживання кількості благ зростає. Максимуму загальна корисність досягає у точці насиченості, коли гранична корисність дорівнює нулю. Це й означає, що благо повністю задовольняє потребу.

Графічний аналіз показує зростання загальної (TU) корисності та зменшення граничної корисності (MU) (рис. 2.4).

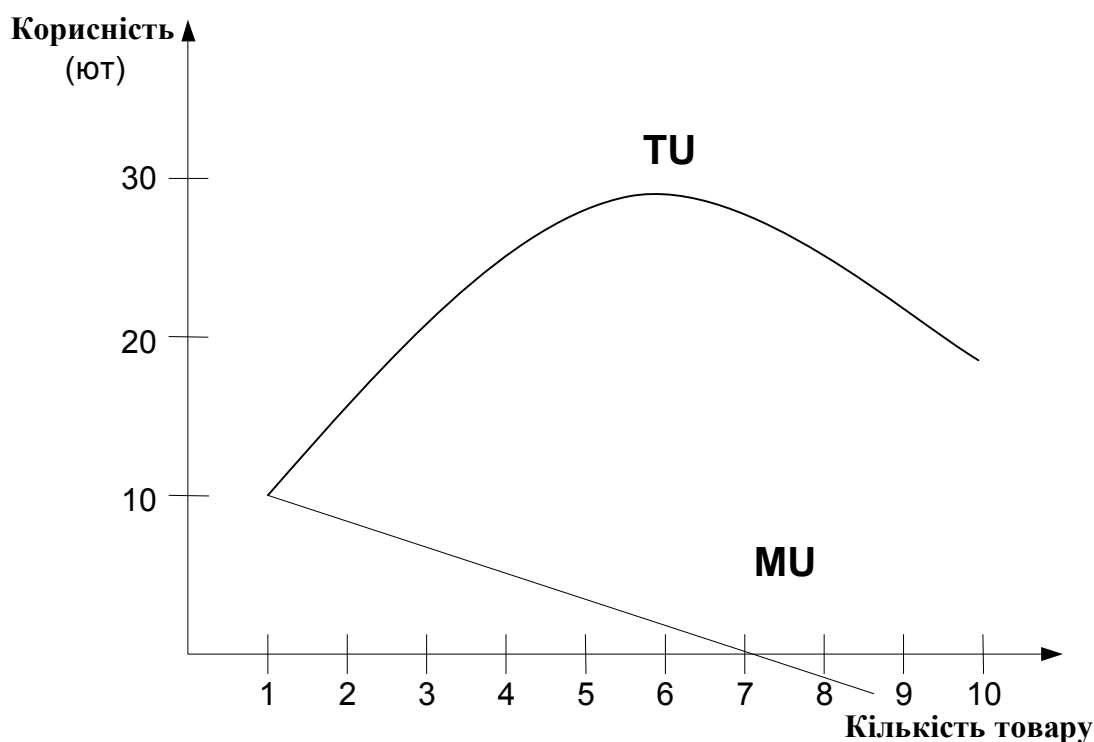

Рисунок 2.4 – Загальна (TU) і гранична (MU) корисність

Аналізуючи зв'язок потреб та споживання, можна зробити висновок, що чим більшою кількістю блага володіє споживач, тим меншу цінність має для нього кожна додаткова одиниця цього блага, а ціна блага визначається не загальною, а граничною його корисністю. Якщо кожна наступна одиниця блага має все меншу корисність, то споживач буде купувати додаткову одиницю блага лише при умові, що ціна буде зменшуватись.

Таким чином можна зробити висновок, що закон спадної граничної корисності відповідає закону попиту. Більше того, крива попиту була створена на основі графіка спадної граничної корисності. За негативним нахилом кривої попиту приховується спадна гранична корисність, тому що в основі попиту лежить корисність, що знижується в міру насичення потреб.

На вибір споживача впливає багато факторів, та головними являються ціна товару і дохід споживача. **Споживчий вибір** – це визначення набору товарів та послуг, які можуть бути придбані на отриманий дохід.

Аналізуючи вибір споживача економічна теорія враховує дію законів Госсена, які описують правила раціональної поведінки економічного суб'єкта, який вважає за необхідне отримувати максимум корисності від своєї господарської діяльності.

Сутність **першого закону Госсена** виражається у двох положеннях: 1) в одному неперервному акті споживання корисність наступної одиниці блага, що споживається, спадає; 2) при повторному акті споживання корисність кожної одиниці блага зменшується порівняно з її початковою корисністю.

Значення першого закону Госсена полягає, по-перше, в тому, що він дозволяє відрізнити загальну корисність певного запасу блага і граничну корисність даного блага; по-друге, постулат про спадання граничної корисності блага є необхідною умовою досягнення економічним суб'єктом стану рівноваги, тобто такого стану, за яким споживач отримує максимум корисності.

Досягти стану рівноваги споживач може за умови слідування другому закону Госсена. Сутність **другого закону Госсена**: щоб отримати максимум корисності від споживання певного набору благ за обмежений період часу, необхідно кожне з благ споживати в такій кількості, за якою гранична корисність споживаних благ буде однаковою. Якщо такої рівності немає, то за рахунок перерозділу часу, що відведений на споживання окремих благ, можна збільшити загальну корисність.

Якщо споживач розподіляє свій дохід оптимально між можливими наборами товарів і послуг, він досягає максимуму задоволення або корисності.

Всякий інший набір благ принесе йому меншу корисність. У споживача відсутні мотиви заміни такого набору товарів якимось іншим, доки не зміняться ціни, його доход або купівельні переваги. Такий оптимальний набір споживчих товарів і послуг називається рівноважним набором, а споживач, який зробив такий вибір, буде знаходитися у стані рівноваги.

Рівновага споживача – це такий стан споживача, коли він на гроші, які має, купує оптимальний набір товарів та послуг, що приносять йому максимальну корисність.

Існує два підходи до визначення рівноваги споживача: кардиналістський (кількісний) і ординалістський (порядковий). Перший заснований на можливості кількісного вимірювання величини корисності і граничної корисності, другий – на припущенні, що споживач не може кількісно виміряти величину корисності, але може визначити порядок розподілення корисностей різних товарів і наборів.

Здійснюючи вибір споживач знаходить точку, в якій він вже не зможе збільшити загальну корисність, витрачаючи більшу суму на одне благо і меншу на інше в рамках обмеженого бюджету – *точку рівноваги*.

Для визначення оптимального набору споживач використовують граничну корисність, що припадає на одну грошову одиницю. Вона називається **зваженою граничною корисністю**. Раціональний споживач так розподіляє свій дохід, щоб кожний придбаний товар приніс йому однакову граничну корисність пропорційно його ціні. Цю залежність можна записати так:

$$\frac{MU_a}{P_a} = \frac{MU_b}{P_b} = \dots = \frac{MU_i}{P_i},$$

де MU - гранична корисність відповідного товару, P - ціна товару.

Отже, для отримання максимальної корисності споживач повинен розподілити гроші на покупки різних товарів так, щоб відношення граничної

корисності кожного блага, що купується, до його ціни було однаковим для усіх благ. Це є по суті другий закон Госсена.

Якщо для будь-якої пари благ має місце нерівність $\frac{MU_a}{P_a} > \frac{MU_b}{P_b}$,

то доцільно замінити структуру купівлі на користь товару А за рахунок скорочення товару В, бо на одиницю грошей товар А забезпечить більшу корисність. З перерозподілом грошей у заданому напрямку зростатиме загальна корисність покупок. Одночасно буде вирівнюватися відношення граничної корисності до ціни обох благ: збільшення покупки товару А знизить MU_a , а скорочення закупки товару В підвищить MU_b . Інакше кажучи, споживач досягає стану рівноваги, якщо забезпечена рівність зважених граничних корисностей усіх придбаних ним товарів. Звідси виходить, що у стані рівноваги споживача остання одиниця грошей забезпечить одну і ту саму величину корисності незалежно від того, на придбання якого блага вона витрачена.

Використовуючи правило максимізації корисності можна зробити висновки: якщо: $\frac{MU_a}{P_a} = \frac{MU_b}{P_b} = \dots = \frac{MU_n}{P_n}$, то

$$MU_a : MU_b : \dots MU_n = P_a : P_b : \dots : P_n$$

Характеристика процесів за допомогою чисел допомагає пояснити сформульовані принципи. Однак слід пам'ятати, що реально споживчий вибір являє собою значно більш суб'єктивний процес. Одні споживачі підраховують калорії, інші – гроші, але ніхто не враховує умовні одиниці корисності: їх просто неможливо підрахувати. Корисність – це щось таке, що ми відчуваємо, а не те, про що ми думаємо. Оскільки різні люди зазнають різні відчуття з приводу одних і тих самих благ, вони роблять різний вибір.

Ординалістська (порядкова) теорія корисності передбачає лише можливість встановлення між різними благами відносин переваги або байдужості. Вона будується на ряді аксіом:

1. Аксіома повної (досконалої) упорядкованості.
2. Аксіома транзитивності.

3. Аксиома ненасиченості.

4. Аксиома незалежності споживача або відсутності зовнішніх ефектів.

Основними інструментами дослідження поведінки споживача в концепції є криві байдужості, карта байдужості та бюджетна лінія.

Попит споживача на деякий товар залежить від намірів закупки інших товарів не тільки з точки зору обмеженого бюджету, але й з погляду корисності. Іншими словами, споживач зіштовхується з необхідністю вибору оптимального набору деяких товарів, які він придбає, причому скорочення споживання одного товару може бути замінено збільшенням споживання іншого товару без зниження загальної корисності даного товарного набору.

Припустімо, що деякому споживачеві треба вибрати комбінацію двох товарів: X і Y . Тоді будь-яка з можливих комбінацій товарів може бути подана у вигляді точки на графіку, де на осі абсцис відкладається кількість одиниць товару X , а на осі ординат - кількість одиниць товару Y (рис.2.5).

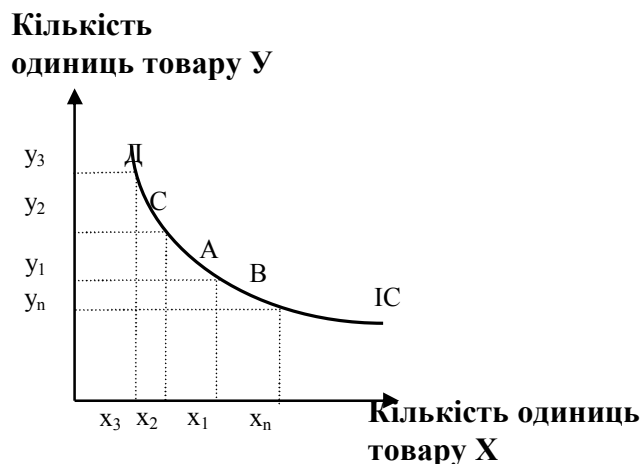

Рисунок 2.5 – Крива байдужості

Щоб побудувати криву байдужості, треба з'єднати всі точки, що характеризують набори товарів, які мають деякий визначений рівень корисності (для споживача байдуже, який з цих наборів вибирати).

Лінія IC називається кривою байдужості (англ. Indifference curve). **Крива байдужості** - це лінія, всі точки якої складають різні комбінації двох благ, що мають однакову корисність для даного споживача і забезпечують задоволення одного і того ж рівня споживання.

Чим вище крива байдужості, тим більш високий рівень потреб задовольняють ці набори товарів. Якщо повторити те ж саме для наборів, які мають інші рівні корисності, ми отримаємо карту байдужості.

Карта байдужості – це сукупність кривих байдужості, які відповідають усім можливим рівням корисності для даного споживача (рис.2.6).

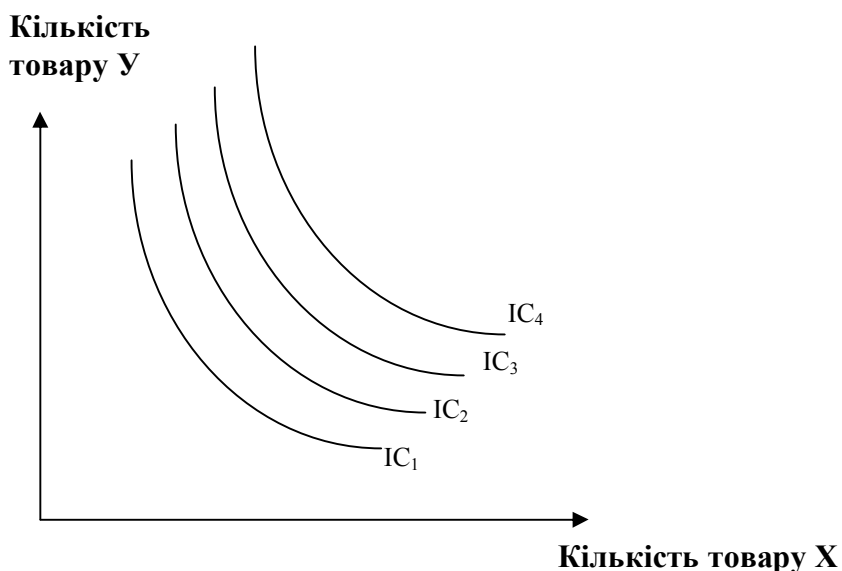

Рисунок 2.6 – Карта байдужості

Розглянемо **властивості кривих байдужості**:

1. Криві байдужості мають *негативний нахил*, оскільки різні комбінації двох благ лише в тому випадку можуть мати однакову корисність, якщо із збільшенням одного блага буде зменшуватися кількість іншого блага.
2. Величина нахилу кривої байдужості характеризується *граничною нормою зміщення (субституції) MRS (Marginal rate of substitution)*. Гранична норма заміщення показує, наскільки треба збільшити (зменшити) кількість товару Y, щоб зберегти загальну корисність комбінацій при скороченні (збільшенні) кількості товару X на одиницю:

$$MRS = \frac{-\Delta Y}{\Delta X}, \text{ де } \Delta Y, \Delta X - \text{змiна кiлькостi товарiв X та Y.}$$

Для конкретної точки кривої байдужості MRS дорівнюватиме похідній функції кривої.

$$MRS = \frac{-\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left(-\frac{\Delta y}{\Delta x} \right).$$

3. Криві байдужості *випуклі щодо початку координат*: їхній нахил зменшується в міру просування униз і вправо уздовж цих кривих. Чим більшу кількість будь-якого блага ми маємо у розпорядженні, тим менше його цінуємо і – навпаки. Це означає, що в міру просування по кривій байдужості вниз MRS падає, тобто споживач віддає все меншу кількість товару У для заміщення кожної наступної величини товару Х, що й обумовлює випуклу до початку координат криву байдужості.

4. Криві байдужості *не можуть перетинатись*, інакше точка перетину становила б комбінацію благ різної корисності, тому що вона належала б одразу двом кривим байдужості.

За допомогою техніки кривих байдужості можна впорядковувати корисність будь-якої кількості економічних благ. У цих випадках використовують не криві байдужості, а гіперповерхні байдужості, а замість карти байдужості - багатовимірний простір.

Криві байдужості ілюструють один бік споживчого вибору - бажання, перевагу споживача. Для аналізу можливостей споживача використовують бюджетну лінію або лінію цін. Використання цього поняття сумісно з кривою байдужості дозволить визначити рівновагу споживача. Припустімо, споживач має деяку суму грошей - М грошових одиниць, яку він бажав би витратити на придбання товарів Х та У. Споживач може витратити всі свої кошти на придбання товару Х або товару У, а може вибрати якийсь проміжний варіант. Але в будь-якому випадку доступні споживачеві комбінації товарів повинні задовольняти рівності:

$$M = P_x \cdot X + P_y \cdot Y,$$

де М - доход споживача; Х, У – кількість товарів Х та У; P_х, P_у - їх ціни;

$$\text{або } P_y \cdot Y = M - P_x \cdot X, \quad Y = \frac{M}{P_y} - \frac{P_x}{P_y} \cdot X,$$

де $\frac{M}{P_y}$ - постійна величина; $\frac{P_x}{P_y}$ - зворотне відношення цін на товари У та

Х, коефіцієнт при змінній Х.

Графічним вираженням цього зв'язку ($Y = \frac{M}{P_y} - \frac{P_x}{P_y} \cdot X$) є пряма лінія з негативним нахилом. Така пряма має назву бюджетної лінії або лінії цін.

Бюджетна лінія - це геометричне місце точок, що подають всі комбінації двох товарів, доступні покупцеві з фіксованим грошовим доходом при даних цінах (рис.2.7).

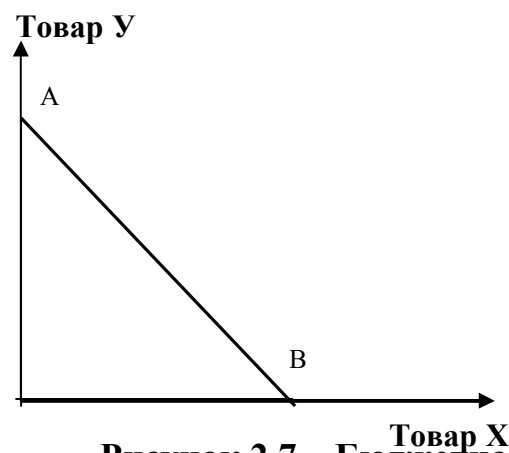

Рисунок 2.7 – Бюджетна лінія

Для визначення рівноваги споживача на основі порядкового підходу необхідно в одній площині побудувати бюджетну лінію і криві байдужості (рис.2.8).

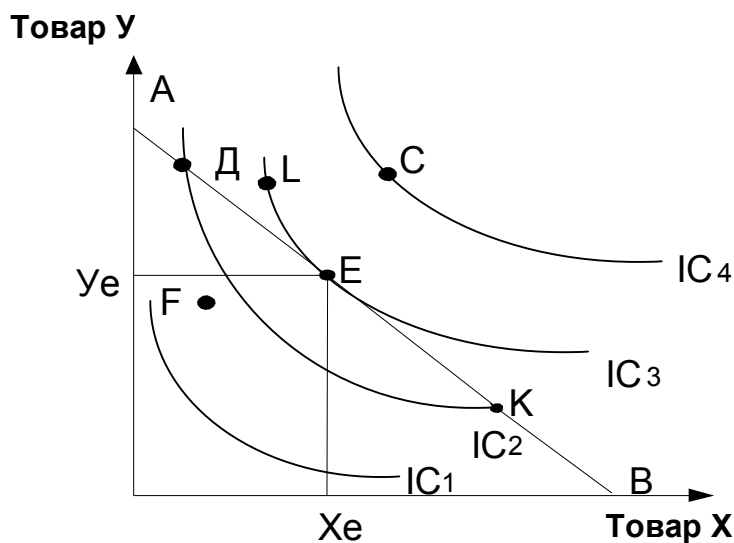

Рисунок 2.8 – Рівновага споживача

Оптимальний набір споживчих товарів повинен відповідати двом вимогам:

1. Він має знаходитися на бюджетній лінії. Будь-який набір товарів нижче бюджетної лінії (наприклад, т. F) залишає невитраченою деяку частину доходу, яка могла б збільшити задоволення потреб. Будь-який набір товарів вище бюджетної лінії (наприклад, т. L) не може бути куплений у рамках наявного доходу.

2. Оптимальний набір споживача має забезпечити максимально можливе задоволення потреб, тобто знаходиться на найвищій з доступних покупцеві кривих байдужості. Отже, оптимальний набір повинен знаходитися у точці дотику найвищої з доступних кривої байдужості IC_3 з бюджетною лінією AB. Це набір двох товарів, що характеризуються точкою E. Усі точки, що характеризують кращі набори (наприклад, т. C) споживач не може дозволити собі купити. Всі інші набори, які споживач може дозволити собі купити, лежать на більш низьких кривих байдужості, значить, вони гірші. Отже, точка E - ***точка оптимального споживчого вибору*** або ***точка рівноваги споживача***. Очевидно, в цій точці кут нахилу кривої байдужості дорівнює куту нахилу бюджетної лінії. Іншими словами, гранична норма заміщення дорівнює, в даному випадку, зворотному співвідношенню цін:

$$MRS = \frac{P_x}{P_y},$$

де MRS - гранична норма заміщення; P_x , P_y - ціни товарів.

Таким чином, споживчий вибір оптимізується тоді, коли гранична норма заміщення одного блага іншим обернено пропорційно їхнім цінам. Це умова забезпечення рівноваги споживача.

2.3 Теорія фірми та ринкова пропозиція. Витрати виробництва і прибуток

1. Теорія фірми: сутність та основні положення. Функція виробництва. Рівновага виробника

2. Витрати виробництва і їх класифікація

3. Бухгалтерський і економічний підходи до визначення прибутку

4. Ціна: сутність, види і функції

1 Теорія фірми: сутність та основні положення. Функція виробника. Рівновага виробника

Виробництво – це процес використання праці й капіталу разом з природними ресурсами і матеріалами задля створення необхідних продуктів та надання послуг. Виробничі послуги праці, капіталу та підприємницької діяльності називають факторами виробництва.

Фірма (підприємство) – другий основний суб'єкт мікроекономіки, товаровиробник і основна виробнича ланка. *Основні риси підприємства:*

- обов'язкова державна реєстрація як юридичної особи з назвою, статутом, розрахунковим та іншими рахунками, веденням обліку, печаткою, товарним знаком;

- виробництво товарів;

- постійне відновлення виробничих дій, або індивідуальне відтворення;

- проходження життєвого циклу виробничої діяльності з такими основними фазами:

- 1) створення;

- 2) розвиток;

- 3) криза;

- 4) санація (оздоровлення);

- 5) банкрутство;

- 6) ліквідація (закриття).

Основні організаційні форми підприємств:

- приватне підприємство на власності фізичної особи;

- колективне підприємство на власності трудового колективу, зокрема так зване народне підприємство;

- господарське товариство з різними видами відповідальності (обмеженою, додатковою, повною);

- підприємство на власності об'єднань громадян;

- комунальне підприємство на власності територіальної громади;
- державне (загальнодержавне) підприємство, зокрема, так зване казенне;
- спільне підприємство, зокрема, підприємство з іноземними інвестиціями.

Підприємство в умовах ринку є самостійним господарюючим суб'єктом з правами юридичної особи і виконанням таких **видів діяльності**:

- виробнича;
- науково-дослідницька і досвідно-конструкторська, тому достатньо популярною є абревіатура НДДКР – науково-дослідницькі й досвідно-конструкторські розробки;
- комерційна;
- відтворювальна.

Метою і головним мотивом діяльності підприємства є максимізація прибутку при ефективному використанні власних і залучених активів. Одночасно активи підприємства складають грошовий, виробничий і товарний капітали.

Організація ефективного господарювання передбачає наступні моменти:

- всебічне дослідження ринку своїх товарів за рахунок розвинутої системи маркетингу;
- чітко налагоджене постачання факторами виробництва при достатньому рівні внутрішньої організації за рахунок системи виробничого менеджменту;
- постійний контроль за бюджетом підприємства за рахунок досконалого фінансового менеджменту;
- розвинута робота з кадрами за рахунок системи менеджменту з персоналу;
- постійний контроль за станом ліквідності, тобто спроможності своєчасно виконувати свої зобов'язання перед контрагентами за рахунок менеджменту з обліку і контролю.

Розширення своїх активів здійснюється за рахунок довгострокових вкладень у розвиток виробництва – **інвестицій**. Інвестиції бувають валові й чисті. Валові інвестиції є сумою амортизації і чистих інвестицій.

Організаційні форми підприємств дуже різноманітні. Особливу увагу слід приділити *малим підприємствам* з обмеженою чисельністю зайнятих, *господарським товариствам* з різною відповідальністю і об'єднанням підприємств у формах:

- асоціації як договірні об'єднання незалежних осіб з метою постійної координації спільної діяльності;
- корпорації як договірні об'єднання, як правило, на акціонерній основі, з делегуванням деяких повноважень централізованому органу;
- консорціуми як тимчасові об'єднання для виконання конкретної спільної діяльності;
- концерни як об'єднання з втратою самостійності усіх учасників.

Підприємництво, або підприємницька діяльність – це особливий творчий вид діяльності людини з поєднання інших чинників виробництва з метою отримання прибутку.

Успіх підприємництва залежить від зовнішніх і внутрішніх чинників. До перших відносять роль держави, насамперед, законодавство, природні ресурси, поведінку інших людей, до других – достатній рівень стартового капіталу, ефективність чинників виробництва, система менеджменту і маркетингу.

Для того щоб описати поведінку фірми, треба знати, яку кількість продукту вона може виробити, використовуючи ресурси у тих чи інших обсягах.

При аналізі будемо виходити з припущення, що фірма виробляє однорідний продукт, кількість якого вимірюється в натуральних одиницях (тоннах, штуках, метрах і т. ін.). Залежність кількості продукту, яку може виробити фірма від обсягів витрат ресурсів, називається ***виробничою функцією***.

Виробнича функція враховує тільки технічно ефективні варіанти виробництва, які не можна покращити ні збільшенням виробництва продукту без зростання витрат ресурсів, ні скороченням витрат якого-небудь ресурсу без зниження випуску і збільшення витрат інших ресурсів.

Розглянемо гіпотетичний випадок: підприємство виробляє єдиний вид продукту і витрачає єдиний вид ресурсу (рис. 2.9). Виробнича функція має вигляд:

$$Q = f(x),$$

де Q – величина випуску (результат виробництва);

x – витрати фактору виробництва.

Виробнича функція – це технологічне співвідношення, що відображає залежність між сукупними витратами факторів виробництва і максимальним обсягом випуску продукції.

Якщо врахувати весь набір факторів виробництва (працю, капітал, матеріали та інші фактори), то виробнича функція матиме такий вигляд:

$$Q = f(L, K, C, \dots, X_n),$$

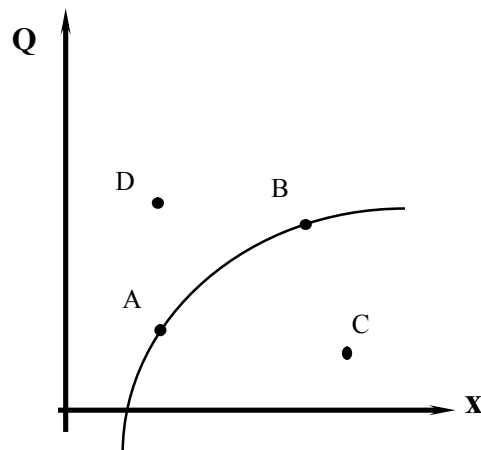

Рисунок 2.9 – Виробнича функція у випадку єдиного ресурсу

В схемі з одним змінним фактором важливо виділяти:

– **сукупний продукт ТР** – це загальна кількість виробленого продукту у натуральному вираженні, що зростає із збільшенням використання змінного фактору виробництва;

– **середній продукт АР**: $AP = \frac{TP}{F}$;

– **граничний продукт МР**: $MP = \frac{\Delta TP}{\Delta F}$.

В теорії виробництва з одним змінним фактором в короткостроковому періоді враховують дію **закону спадної граничної продуктивності**: починаючи з якогось моменту часу приріст використання одного ресурсу при незмінному використанні інших призводить до зменшення граничного продукту змінного фактору. Довгостроковий період дозволяє змінювати обсяг усіх факторів.

Зазначимо, що одна й та сама кількість продукту може бути отримана за умови різних комбінацій ресурсів, і **крива ізокванти** виробничої функції з'єднує точки, що відповідають таким комбінаціям. При пересуванні від однієї точки ізокванти до іншої відбувається зменшення витрат одного ресурсу с одночасним збільшенням витрат іншого і таким чином, випуск продукції залишається без змін, тобто має місце заміщення одного ресурсу іншим ($MRTS = \frac{\Delta K}{\Delta L}$ – гранична норма технологічного заміщення, де К – капітал, L – труд). Аналіз ізоквант можна використовувати для визначення можливостей заміщення одного фактору виробництва іншим у процесі їх використання (рис.2.10).

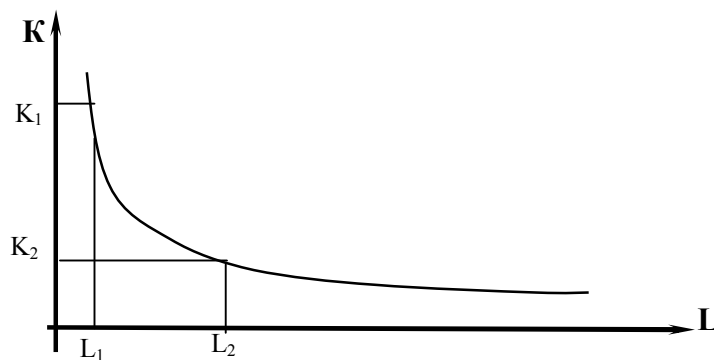

Рисунок 2.10 - Ізокванта

Якщо зафіксувати обсяги випуску продукту на різних рівнях, одержимо ряд ізоквант тієї ж виробничої функції – **карту ізоквант**.

Безліч комбінацій ресурсів, витрати на купівлю яких однакові, графічно зображуються прямою, яка в теорії виробництва називається **ізокостою** виробничої функції. Її нахил встановлюється співвідношенням цін ресурсів:

$$\frac{P_2}{P_1} \quad \text{або} \quad \frac{P_K}{P_L}.$$

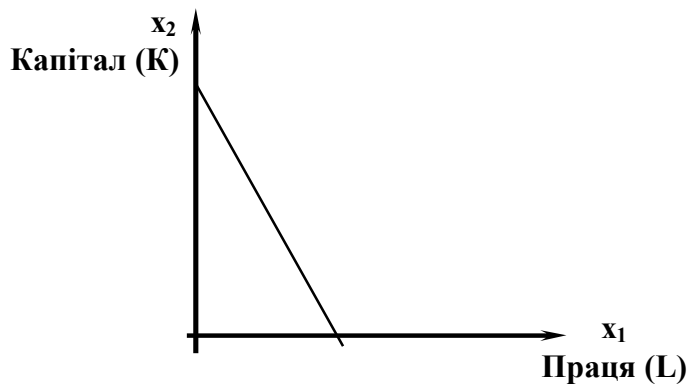

Рисунок 2.11 - Ізокоста виробничої функції

Ізокоста – лінія, всі точки якої відображають рівні по затратах комбінації факторів виробництва:

$$C = P_1 X + P_2 Y,$$

де C – бюджет; P_1, P_2 – ціни ресурсів.

Для праці і капіталу рівняння ізокости має вигляд:

$$C = wL + rK,$$

де w – зарплата; L – кількість робітників; r – відсоток; K – основний капітал.

Зміни бюджету і цін переміщують ізокосту праворуч або ліворуч.

Ізокосту використовують для визначення обсягу факторів виробництва при визначеному обсязі виробництва з найменшими витратами.

Рівновага виробника досягається в точці дотику ізокости з ізоквантою. В цій точці нахил ізокости співпадає з нахилом ізокванти. Також в цій точці граничні продукти факторів виробництва на одиницю витрат рівні:

$$\frac{MP_L}{MP_K} = \frac{P_L}{P_K}$$

2 Витрати виробництва і їх класифікація

Аналіз виробничої функції фірми і цін на фактори виробництва уможлиблює визначення витрат виробництва при будь-якому обсязі виробництва.

Витрати виробництва – сукупність витрат, які несе виробник для забезпечення певного обсягу виробництва.

Витрати бувають:

- **Зовнішні (явні)** – витрати на оплату економічних ресурсів, що не належать власникам фірми.
- **Внутрішні (неявні)** – витрати на оплату економічних ресурсів, що належать власникам фірми; іншими словами, це дохід власників, який вони могли б отримати від найвигіднішого альтернативного використання ресурсів, що належать їм.

Існують **два підходи** до розуміння природи витрат фірми.

1. *Бухгалтерський підхід* припускає облік тільки зовнішніх (явних) витрат, тобто тих, які відображені в бухгалтерській документації. Тому їх ще називають *бухгалтерськими* витратами.

2. *Економічний* - передбачає облік як зовнішніх, так і внутрішніх витрат, Тому їх сума називається економічними витратами.

Через обмеженість економічні ресурси можна використовувати по-різному. В результаті того, що ми вибираємо один напрям використання, ми втрачаємо можливості, пов'язані з їх альтернативним використанням. Найвигідніша з втрачених можливостей визначає величину **альтернативної вартості (альтернативних витрат)** використання ресурсів у вибраному напрямі.

Витрати фірми прийнято розглядати в короткостроковому і довгостроковому періоді. Це пов'язано з тим, що в довгостроковому періоді величина всіх витрат може змінюватися. В короткостроковому ж періоді, величина одних витрат може варіювати, а інших – залишається незмінною.

В короткостроковому періоді витрати представлені наступними видами:

1. **Постійні витрати (FC)** – витрати, величина яких не залежить від обсягів виробництва (орендна плата, плата за опалювання, рекламу і т.п.)
2. **Змінні витрати (VC)** – витрати, величина яких зростає із збільшенням обсягу виробництва (витрати на придбання сировини, матеріалів, електроенергії і т.п.)

3. **Загальні (сукупні, валові) витрати (TC)** – сума постійних і змінних витрат фірми.
4. **Середні витрати (ATC)** – середня величина витрат на виробництво одиниці продукції: $ATC = TC / Q$, де Q – обсяг виробництва.
5. **Граничні витрати (MC)** – величина, на яку слід збільшити витрати, щоб виробити ще одну (додаткову) одиницю продукції.

Визначення граничних витрат дозволяє порівняти їх з граничним виторгом і при збігу зазначених величин отримати оптимальний обсяг продукції, який максимізує прибуток.

Однією з проблем виробника є зниження собівартості продукції такими головними шляхами:

- підвищення продуктивності праці;
- підвищення ефективності використання сировини й матеріалів, насамперед, їх економія;
- підвищення ефективності використання будівель, споруд, обладнання.

3 Бухгалтерський і економічний підходи до визначення прибутку

Прибуток – різниця між виторгом від реалізації та собівартістю продукції. Прибуток є формою існування *чистого доходу* як різниці між вартістю і витратами виробництва, або грошового виразу додаткового продукту.

Існують різні види прибутку. **Валовий** – є різницею між виторгом і витратами. **Чистий** залишається після відрахування від валового показника податків, дивідендів та інших обов'язкових сплат. **Монопольний** як наслідок монопольного становища продавця і відповідно монопольно високої ціни на товар.

Бухгалтерський і економічний підхід до визначення витрат виробництва приводить до різного визначення прибутку. Розрізняють бухгалтерський і економічний прибуток. **Бухгалтерський прибуток** – це загальна виручка за відрахуванням явних витрат. **Економічний прибуток** – це загальна виручка за відрахуванням усіх витрат (явних і неявних, включаючи в останні й нормальний прибуток). **Нормальний прибуток** – це винагорода за виконання

підприємницьких функцій. Якщо підприємець одержує прибуток, нижче нормального, то це примушує його покинути таку сферу діяльності.

Якщо ж прибуток, одержуваний підприємцем, перевищує нормальний, то вважається, що він одержує ще й економічний прибуток (надприбуток).

Для оцінки прибутку використовуються наступні показники:

1. *Маса прибутку (П)*– абсолютний розмір прибутку в грошовому вираженні.
2. *Норма прибутку (П')*– відносний показник, що дозволяє оцінити ефективність функціонування авансованого капіталу; розраховується за формулою:

$$П' = \frac{П}{К} \cdot 100\%,$$

де K – величина авансованого капіталу.

3. *Рентабельність (норма рентабельності)* на відміну від норми прибутку має у знаменнику цифру повної собівартості:

$$P = \frac{П}{СВ} \cdot 100\%,$$

де P – рентабельність; $СВ$ – собівартість продукції.

В умовах ринкового господарювання прибуток є головною метою і одночасно показником стану діяльності, а норма прибутку і рентабельність – головними узагальненими показниками ефективності виробництва.

4 Ціна: сутність, види і функції

Ціна – це грошове вираження вартості товару. **Масштаб цін** – це встановлена маса певного дорогоцінного металу, насамперед, золота, яка приймається за грошову одиницю. Так, англійський фунт стерлінгів отримав назву, спираючись на фунт срібла. Під час золотого стандарту масштаб цін встановлювався рішенням державних органів. За сучасних умов першу функцію грошей виконує споживчий кошик, який має реальну вартість.

Значення ціни як грошового вираження вартості товару не є вичерпним: ринкова ціна відображає складні економічні зв'язки між середніми умовами

виробництва товару і можливостями його споживання. У процесі відтворення продукту ціна має встановлювати відповідність кількості та якості споживних вартостей із платоспроможним попитом, активно впливати на рівень і масштаби виробництва товару в межах середніх умов ефективності.

В сучасній змішаній економіці використовуються різні методи формування цін. Функція ціноутворення реалізується самим господарюючим суб'єктом – виробником (фірмою) або посередницькими структурами, що доставляють товар на ринок. Найпоширенішим є метод, за яким ринкова ціна визначається двома кількісними параметрами: собівартістю виробництва товару плюс середня величина прибутку. Цей метод називається «собівартість і прибуток».

Метод «контрольної точки» ґрунтується на виробничій функції Кобба-Дугласа. Вона заснована на припущеннях, що гранична віддача ресурсів зменшується, а коефіцієнти еластичності виробництва за затратами залишаються незмінними. При цьому еластичність заміщення ресурсів в будь-якій точці дорівнює 1. Виробнича функція дає можливість визначити рівень доходу відповідно до характеру змінних. У цьому методі враховується широке коло факторів ціноутворення.

Метод «споживчої вартості» – за допомогою експертних оцінок споживних властивостей товару визначають цінову політику на ринку певного товару.

Ціноутворення в умовах ринку реалізується через цінову стратегію продавця товару. *Загальні напрями цінової стратегії:*

- 1) визначення місця ціни в системі засобів конкурентної боротьби на ринку товару;
- 2) вибір методу розрахунку ціни;
- 3) характер цінової адаптації нових товарів на ринку;
- 4) зв'язок ціни з життєвим циклом товару;
- 5) моделювання відношення покупця до ціни товару;
- 6) аналіз обмежень ринкового і поза ринкового характеру на ціну.

Загальні принципи і методи ціноутворення можуть використовуватись залежно від конкретної сфери ринкових відносин, характеру і місця застосування цін, способу їх використання.

Види цін: ринкова; оптова; роздрібна; договірна; вільна, виробництва, рівноважна, розрахункова, гранична, світова та ін.

Ціна виконує **основні функції**: регулюючу, розподільчу, стимулюючу та ін.

2.4 Теорія ринкових структур. Ринок факторів виробництва і розподіл доходів

1. Ринкова структура, характеристика основних типів

2. Загальні особливості ресурсних ринків

3. Формування і класифікація доходів домогосподарств. Проблема нерівності у розподіленні доходів

1 Ринкова структура, характеристика основних типів

Ринкова структура – це основні характерні риси ринку, до яких відносяться кількість і розміри фірми, кількість покупців, характер продукції (однорідність або диференційність), легкість входу до ринку і виходу з нього, доступність інформації, тобто сукупність властивостей ринку.

Терміном «ринкова структура» економісти характеризують умови, в яких протікає ринкова конкуренція. Ринкова структура відбиває сполучення елементів конкуренції і монополії, природу монополістичних елементів і ступінь їх впливу на тому чи іншому ринку.

Класифікація ринкових структур:

1. Чиста (досконала) конкуренція – це ринкова структура, що характеризується великою кількістю дрібних фірм, виробляючих однорідну продукцію, вільним входом і виходом, рівним доступом інформації.

2. Чиста (досконала) монополія – це ринкова структура, в якій одна фірма є єдиним продавцем даного товару, що не має субститутів. Елементи конкуренції відсутні.

3. Монополістична конкуренція - ринкова структура, до якої входить безліч дрібних і середніх фірм, що випускають різноманітну продукцію. Характерним є вільний вхід і вихід. Монополістична влада на конкретному сегменті ринку дозволяє збільшувати ціну товару без ризику скорочення обсягів виробництва.

4. Олігополія – ринкова структура, що складається з невеликої кількості фірм, причому деякі з них мають великі розміри і контролюють значну частку ринку. Продукція може бути як однорідною, так і різноманітною. Цілком імовірна як наявність, так відсутність бар'єрів входу-виходу. Існують деякі обмеження щодо доступності інформації.

5. Моносонія – це ринок єдиного покупця і багатьох конкуруючих між собою виробників.

6. Двохстороння монополія – ринкова структура, представлена єдиним покупцем, який придбає товар у продавця-монополіста.

Усі ринкові структури, які відрізняються від досконалої конкуренції називають **недосконалою конкуренцією**.

Поняття «**досконала конкуренція**» має важливе значення у економічній теорії. Ринкова структура даного типу має ознаки:

- велика кількість покупців і продавців даного товару, доля кожного складає незначну ринкову частку;
- товар є однорідним з точки зору покупця, а тому нецінова конкуренція відсутня;
- фірма не в змозі впливати на ринкову ціну, тому не веде самостійної цінової політики, ціна встановлюється ринком;
- відсутні економічні і юридичні вхідні бар'єри для вступу в галузь, а також є можливість вільного виходу із галузі;
- існує абсолютна мобільність матеріальних, трудових і фінансових ресурсів;
- відсутні угоди між фірмами, які виступають на даному ринку, фірми не можуть впливати на економічну політику конкурентів;
- покупці і продавці мають повну інформацію про ситуацію на ринку;

- учасники ринку реалізують особисті інтереси, їх поведінка є раціональною.

Слід зазначити, що «досконала конкуренція» дає змогу побудувати ідеальну модель функціонування ринку.

Конкуренція – це структурне поняття, яке характеризує ситуацію, коли ні один виробник не має монопольної влади на ринку.

Однією із задач держави являється підтримання конкурентного середовища ринку, проведення антимонопольної політики.

Основними характерними рисами **чистої монополії** є такі:

- на ринку функціонує лише один виробник якоїсь продукції, тому фірма - монополіст – це є певна галузь виробництва;

- товар, який виробляє монополіст, не має близького замінника; (характеризуючи товар фірми - монополіста, справедливо припустити, що у споживача існує лише два варіанти поведінки: або взагалі відмовитися від споживання цього товару, або придбати його у монополіста);

- чистий монополіст сам встановлює ціну на свій товар;

- вступ у галузь інших виробників заблокований (монополізація ринку може досягатися: а) зростанням фірми за рахунок капіталізації прибутку, банкрутством конкурентів, їх поглинанням до досягнення фірмою певного панування у галузі);

- б) об'єднанням капіталів на добровільних засадах (форми монопольних об'єднань можуть бути різними: картель, синдикат, трест);

- вступ до цієї галузі заблокований (бар'єри для вступу в галузь можуть набувати різних форм: масштаби виробництва, легальні бар'єри, власність на найважливіші види ресурсів, недобросовісна конкуренція).

Названі риси монопольного ринку справляють вирішальний вплив на ціни та обсяг виробництва монополістом.

Чиста монополія – це ідеальний тип ринкової структури, що є альтернативою досконалої конкуренції, у чистому вигляді існує в економічній моделі. У реальній дійсності можуть виникати форми, що наближаються до цієї

ринкової структури, які знаходяться десь між чистою конкуренцією і чистою монополією.

2 Загальні особливості ресурсних ринків

Ринок факторів виробництва являється важливою сферою ринкових відносин, де продаються й купуються ресурси, необхідні для здійснення виробничої діяльності. Основними економічними ресурсами являються земля, капітал, труд і підприємницька діяльність. Факторний ринок прямо залежить від попиту та пропозиції на ринках кінцевих товарів і послуг, так як вони визначають попит та пропозицію на цьому ринку. Таким чином, **попит на ресурси є похідним попитом**, тобто таким, який залежить від попиту на товари, що виробляються за їх допомогою. Найбільш простим методом визначення попиту на ресурси являється метод із використанням граничної корисності. Фірма використовує додаткові одиниці змінного ресурсу до тих пір, поки кожна наступна одиниця дає приріст загального доходу фірми, а не загальних затрат. В мікроекономіці використовують терміни: гранична доходність продукту (MRP) і граничні затрати на ресурси (MRC). Таким чином, можна засвідчити, що для фірми є прибутковим використання додаткової одиниці ресурсу до тих пір коли $MRP = MRC$.

Фактори, що впливають на зміну попиту на ресурс:

1) зміна попиту на продукт. За інших рівних умов зміни у попиті на продукт фірми, який вона виробляє, за допомогою певних ресурсів, приведуть до зміщення кривої попиту на ці ресурси в тому ж самому напрямку.

2) зміни у продуктивності ресурсу. Підвищення продуктивності ресурсу пересуває криву попиту на нього праворуч, зменшення продуктивності – ліворуч.

3) зміни цін на інші ресурси. Як відомо, ресурсам властиві субституційність та компліментарність. Зміни цін на ресурси – субститути та ресурси – комплементи по-різному впливають на попит.

Чутливість попиту на ресурси на зміну його цінових та нецінових факторів визначається показниками еластичності.

Фактори *цінової еластичності попиту на ресурси*: темпи спадання граничного продукту, легкість ресурсозаміщення, еластичність попиту на продукт виробника, частка витрат на ресурс у загальних витратах.

У довгостроковому періоді перед виробником виникає два головних запитання: за якого співвідношення ресурсів витрати на їх придбання для досягнення певного обсягу продукції будуть мінімальними; яке співвідношення ресурсів забезпечить максимальний прибуток? Відповідь на ці запитання є правилом мінімізації витрат та правилом максимізації прибутку.

Правило мінімізації витрат наголошує, що витрати мінімізуються при такому співвідношенні ресурсів, коли граничні продукти у розрахунку на одиницю вартості кожного ресурсу є однаковими.

Однак мінімальні витрати на виробництво не завжди забезпечують максимальний прибуток. Обсяг виробництва, що мінімізує витрати, та обсяг виробництва, що максимізує прибуток, збігатимуться лише для конкурентного ринку. Інша ситуація складається за умов недосконалої конкуренції. Тому доцільніше користуватися більш загальним підходом: максимальний прибуток досягається за умови урівноваження граничного продукту та граничних витрат.

Щодо витрат на придбання окремих ресурсів, то прибуток зростатиме до того часу, поки граничний продукт у грошовій формі змінного фактора виробництва буде перевищувати витрати на придбання додаткової одиниці цього ресурсу. Якщо ціна стане вищою, ніж граничний продукт у грошовій формі, то прибуток зменшуватиметься. **Максимального значення прибуток** набуває тоді, коли відбувається рівність:

$$\frac{MRP_L}{P_L} = \frac{MRP_K}{P_K} = 1,$$

де P_L – ціна праці;

P_K – ціна капіталу;

MRP_L – граничний продукт праці;

MRP_K – граничний продукт капіталу.

3 Формування і класифікація доходів домогосподарств. Проблема нерівності у розподіленні доходів

Однією із важливих проблем, які вивчає мікроекономіка являється формування, диференціація та розподіл доходів домогосподарств. Показники реальних доходів населення найповніше характеризують рівень добробуту людей. Зростання доходів веде не тільки до повнішого задоволення потреб, а й змінює структуру напрямів і переваг використання отриманого доходу.

Слід зазначити, що у реальній дійсності домогосподарства не весь свій дохід витрачають на споживання, а лише певний його відсоток. Частина ж доходу заощаджується у вигляді готівки, вкладів у банках, купівлі цінних паперів тощо. Таким чином, особистий наявний дохід розподіляється на дві частини: споживання та заощадження.

Домогосподарства заощаджують свій дохід з метою витратити його в інший період. При цьому вони враховують, що з часом вартість заощаджуваних грошей примножується за рахунок відсотків, які вони приносять. Тому розрізняють поточну і майбутню вартість грошей.

Поточна вартість грошей – це наявна сума грошей у поточному періоді. Майбутня вартість грошей – це та сума грошей сьогодні, яка створить указаний майбутній дохід при діючих процентних ставках. Вона визначається за допомогою дисконтування і обчислюється за формулою:

$$FV = X (1 + i)^n ,$$

де FV – майбутня вартість

X – величина нинішнього вкладу або позики;

i – процентна ставка;

n – кількість років майбутнього періоду.

Причини заощаджувати частину свого наявного доходу можуть бути різними (на випадок хвороби, майбутнє навчання, відпочинок тощо).

Аналізуючи складові споживання, можна виділити три групи видатків домогосподарств на споживання: на товари тривалого користування, на предмети поточного вжитку та на послуги.

Не існує домогосподарств, які б витрачали свій наявний дохід однаково, але існують певні закономірності розподілу доходів сімей між продуктами

харчування, одягом та іншими статтями споживання. Тому звичайно і виділяють ці три групи видатків домогосподарств на споживання. Існує залежність між рівнем доходу домогосподарства і його споживанням. Так, незаможні сім'ї витрачають на продукти харчування більшу частину свого використовуваного доходу. По мірі зростання доходу росте і споживання домогосподарствами продуктів харчування, причому вищої їх якості, а також зростають видатки на одяг, відпочинок, автомобілі тощо.

Зі зростанням доходів зростає і попит, збільшуються витрати на споживання, але не в тій пропорції, в якій зростають доходи. У міру зростання доходів приріст споживання сповільнюється. Причиною цього, за термінологією Кейнса, є «основний психологічний закон»: у міру зростання багатства схильність до споживання зменшується, а частина доходу, що відкладається на заощадження, збільшується. Заощадження практично дорівнює різниці між розміром доходу і рівнем споживання.

Таким чином, функція доходу може бути представлена:

$$Y = C + S,$$

де Y – дохід;

C – споживання;

S – заощадження.

Частка наявного доходу домогосподарств, яка спрямовується на споживання, залежить від рівня диференціації особистих доходів. Розподіл доходів об'єднує мікро- і макроекономічні підходи.

Зміна споживання домогосподарств, пов'язана зі зміною рівня доходу. Ця зміна ілюструється кривою «доход – витрати».

При незмінних цінах це відобразиться у паралельному зсуві бюджетної лінії. У випадку збільшення доходу бюджетна лінія зсунеться від початку координат, і споживачеві стануть доступними більш далекі криві байдужості. Якщо дохід зменшиться, бюджетна лінія наблизиться до початку координат, і споживач перейде на менший (нижчий) рівень корисності. На кожному рівні доходу споживач буде обирати найкорисніший набір благ, тому можна сказати,

що кожній бюджетній лінії відповідає своя оптимальна точка. Якщо ми розглянемо всі можливі рівні доходу та з'єднаємо всі точки вибору, які відповідають кожному рівню, то отримаємо лінію «доход–споживання» (ICC – income-consumption curve) (рис.2.12).

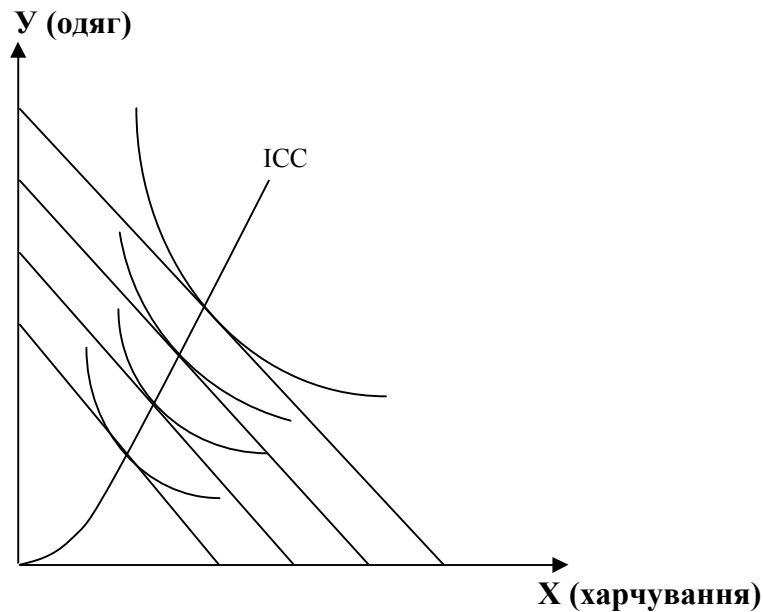

Рисунок 2. 12 - Лінія «доход - споживання»

Показники реальних доходів населення найповніше характеризують рівень добробуту людей. Зростання доходів веде не тільки до повнішого задоволення потреб, а й змінює структуру напрямів і переваг використання отриманого доходу.

Щоб зрозуміти, як формуються доходи домогосподарств, а також та їх частка, що спрямовується на споживання, розглянемо найпростішу модель кругових потоків (або модель кругообігу продуктів і доходів).

Проста модель кругових потоків базується на аналізі взаємодії лише двох макроекономічних суб'єктів – сектору домашніх господарств і підприємницького сектору, виключаючи вплив державного сектору та сектору закордон на економіку (рис.2.13).

Дана модель характеризує замкнуту систему, де доходи одних економічних агентів є витратами інших. Витрати підприємств на ресурси (праця, земля, капітал, підприємницькі здібності) одночасно є потоками доходів домогосподарств (заробітна плата, рента, інші доходи).

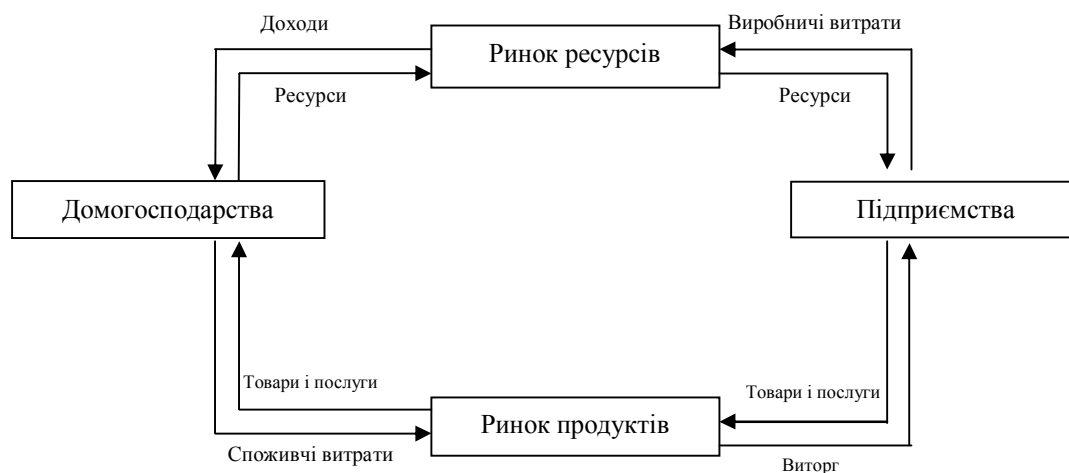

Рисунок 2.13 - Проста модель кругових потоків

Потік споживчих витрат домогосподарств утворює доходи фірм від реалізації готової продукції. Потоки «доходи – виробничі витрати» (грошовий потік) та «ресурси – товари і послуги» (реальний потік) відбуваються одночасно у протилежних напрямках і нескінченно повторюються.

Для закритої моделі економіки, в якій не враховується вплив держави на економічні процеси, величина загального обсягу виробництва у грошовому вимірюванні дорівнює сумарній величині грошових доходів домашніх господарств або особистому доходу.

Для кількісної оцінки диференціації доходів домогосподарств використовують різні методи та показники, зокрема криву Лоренца, деціальний коефіцієнт та коефіцієнт Джині.

Найчастіше для цих цілей застосовують криву Лоренца (рис.2.14). Для побудови цієї кривої загальну кількість домогосподарств ділять на п'ять рівних груп (квінтелі), в кожную з них входить 20% населення, групи населення розташовані по горизонталі: від самих малозабезпечених до самих багатих. Для кожної групи обчислюють її частку в особистому доході (вертикальна вісь). Бісектриса показує абсолютну рівність в розподілі доходів між окремими групами сімей: кожний процент сімей одержує адекватний процент доходу (20, 40, 60, 80, 100% сімей отримують відповідно 20, 40, 60, 80, 100% усієї величини особистих доходів). Збіг кривої Лоренца з бісектрисою характеризує абсолютну рівність розподілу доходів.

Реально такої абсолютної рівності не існує і фактичну ситуацію відображує крива Лоренца, яка має вигляд угнутої кривої, що відхиляється від бісектриси, а площа фігури між кривою Лоренца і бісектрисою відображає нерівність доходів. Чим більшою є ця площа, тим більше рівень диференціації доходів.

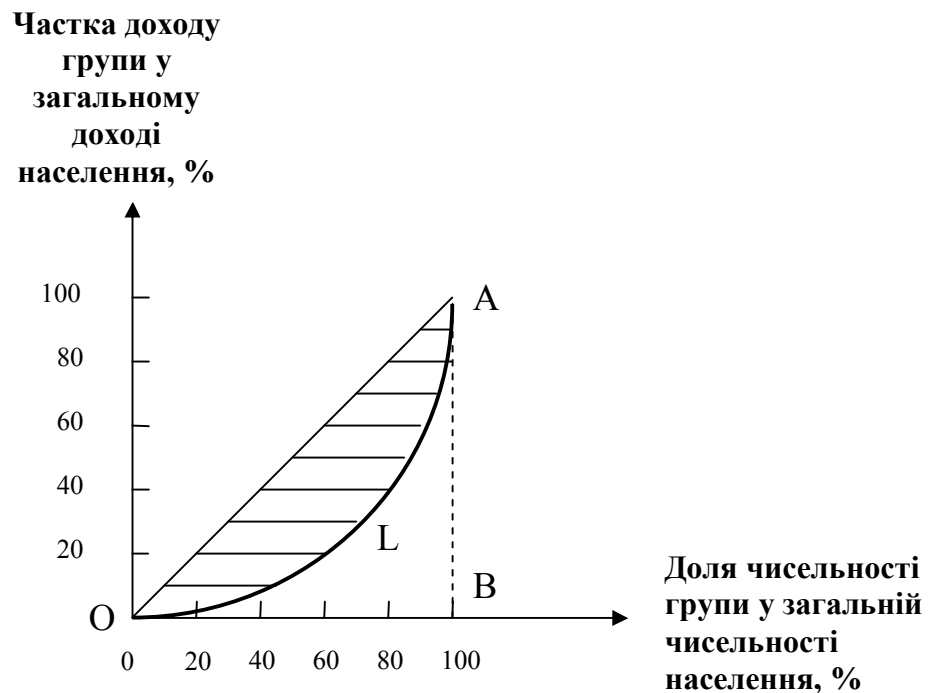

Рисунок 2.14 - Крива Лоренца

Для визначення рівня диференціації доходів також використовують децильний коефіцієнт, який показує, у скільки разів мінімальні доходи 10% найбагатшого населення перевищують максимальні доходи 10% найменш забезпеченого. Він обчислюється як співвідношення між середніми доходами 10% найбагатшої частини населення і доходами 10% найбіднішої частини населення.

Також для характеристики розподілу доходу між групами населення використовується коефіцієнт Джині, який показує рівень концентрації доходів населення. Щоб його розрахувати треба площу фігури, що знаходиться між бісектрисою і кривою Лоренца розділити на площу трикутника, сторонами якого є бісектриса, горизонтальна і права вертикальна вісі. Чим більше коефіцієнт Джині, тим більше нерівність у розподілі доходів. Згідно з

міжнародною класифікацією коефіцієнт Джині в інтервалі 33 – 35 характеризує високий, 29 – 31 – середній, 24 – 26 – низький, і 20 – 24 – дуже низький рівень нерівності в розподілі доходів.

Нерівність доходів характерна для усіх країн, незалежно від економічної системи. Причинами її являються різні рівні заробітної плати і доходів, зумовлених різним рівнем освіти, професіоналізму, різними здібностями і навичками людей, схильністю до ризику тощо. Поглиблюють економічну нерівність людей різні майнові доходи – від землі, житла, капіталу, володіння цінними паперами тощо. Економіка України характеризується зростанням диференціації доходів. Тому дуже важливим для суспільства являється необхідність проведення політики соціального захисту, зменшення економічної нерівності та створення сприятливих умов для покращення якості життя.

Опорні поняття ЗМ 2

Заробітна плата; змінний капітал; капітал; людський капітал; номінальна зарплата; норма амортизації; оборотний капітал; основний капітал; погодинна форма зарплати; постійний капітал; реальна зарплата; тарифна система; альтернативні витрати; бухгалтерські витрати; витрати виробництва; витрати обігу; граничні витрати; економічні витрати; загальні витрати; змінні витрати; постійні витрати; норма прибутку; прибуток; середні витрати; собівартість; трансакційні витрати; ринок; вільна (досконала) конкуренція; еластичність попиту; еластичність пропозиції; монополія; монопсонія; олігополія; монополістична конкуренція; попит; природна монополія; пропозиція; ринкова рівновага; ціна; бюджетна лінія; домогосподарство; ефект доходу; ефект заміщення; крива байдужності; сімейні доходи; бухгалтерський прибуток; валовий дохід; валовий прибуток; виторг від реалізації; економічний прибуток; підприємництво; чистий прибуток; абсолютна рента, акція, дивіденди, диференціальна рента, кредит, кредитна система, відсоток, земельна рента, курс акцій, монопольна рента, ціна землі, соціальні витрати, суспільний добробут.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

ЗМ 2 Мікроекономічний аспект розвитку економіки

1. Визначте суб'єкти мікроекономіки.
2. Назвіть форми організації господарювання на мікроекономічному рівні.
3. Схарактеризуйте попит і пропозицію як основні категорії ринку.
4. Сформулюйте «закон попиту» і «закон пропозиції».
5. Назвіть детермінанти попиту й пропозиції. Поясніть їх вплив.
6. Визначте «індивідуальний» і «ринковий попит».
7. Що означає «ринкова рівновага»? Аналізуйте графічно.
8. Дайте визначення «рівноважної ціни».
9. Назвіть методи ринкового ціноутворення.
10. Що характеризує коефіцієнт еластичності попиту й пропозиції?
11. Як розраховуються коефіцієнти еластичності попиту по ціні, доходу і перехресної еластичності?
12. Дайте визначення загальної і граничної корисності блага.
13. У чому полягає суверенітет споживача і його свобода вибору?
14. Сформулюйте перший і другий закони Госсена.
15. Порівняйте кількісний і порядковий підходи до аналізу поведінки споживача.
16. Поясніть виробничу функцію, її ізокванту та ізокошту.
17. Сформулюйте закон спадної віддачі.
18. Назвіть основні риси класифікації ринкових структур.
19. Схарактеризуйте ринок чистої конкуренції та її ефективність.
20. Схарактеризуйте ринок чистої монополії.
21. Визначте ефективність недосконалої конкуренції.
22. Дайте визначення категорії «витрати виробництва».
23. Поясніть бухгалтерський та економічний підходи до визначення прибутку.
24. Як розраховується «норма прибутку»? Назвіть чинники, що на нього впливають.
25. Схарактеризуйте витрати виробництва у короткостроковому періоді.
26. Чим характеризуються витрати виробництва у довгостроковому періоді?
27. Як визначається гранична продуктивність і попит на ресурси?
28. Які особливості характеризують ринок праці?
29. Схарактеризуйте попит і пропозицію на ринку землі. Визначте фактори, що на них впливають.
30. Які фактори впливають на ціну землі?
31. Обґрунтуйте актуальність політики економічного добробуту.
32. Назвіть джерела формування доходів домогосподарств.
33. Яка роль держави у перерозподілі доходів домогосподарств?
34. Проаналізуйте криву Лоренца.

ЗМ 3 Теоретичні основи макроекономіки

3.1 Макроекономічний рівень господарювання. Основні макроекономічні показники. Зайнятість, безробіття й інфляція

1. Особливості макроекономічного аналізу. Характеристика Системи національних рахунків (СНР). Методика розрахунку основних макроекономічних показників в СНР

2. Циклічність ринкової економіки

3. Проблема зайнятості. Безробіття, його види

4. Сутність інфляції, її види. Вимірювання темпів інфляції

5. Сутність і інструменти фіскальної та монетарної політики держави. Податки і їх класифікація. Крива Лаффера

6. Проблема бюджетного дефіциту. Сутність і види державного боргу

1 Особливості макроекономічного аналізу. Характеристика Системи національних рахунків (СНР). Методика розрахунку основних макроекономічних показників в СНР

Макроекономічний рівень господарювання охоплює відносини суб'єктів у масштабах національного економіки. Об'єктом досліджень макроекономіки виступають загальнонаціональні (сукупні, агреговані) показники й явища, наприклад, сукупні попит і пропозиція, валовий внутрішній продукт, суспільне відтворення.

Суспільне відтворення – це постійно відновлювальний та повторювальний процес виробництва, розподілу, обміну і споживання, тобто виробництво у широкому значенні.

Головними *складовими* суспільного відтворення є:

- відтворення людини, зокрема його робочої сили;
- відтворення навколишнього середовища існування людей, деяких природних ресурсів;
- відтворення засобів виробництва;
- відтворення виробничих відносин у цілому.

Актуальною є проблема пропорційності, тобто оптимального сполучення усіх економічних ресурсів суспільства. Вивчаючи цю проблему слід зазначити історичний внесок у моделювання відтворювальних схем Ф. Кене («Економічна таблиця»), К. Маркса (схеми простого і розширеного відтворення), Нобелевських лауреатів з економіки: В. Леонтьєва (теорія «витрати-випуск»), Л. Канторовича (теорія оптимального функціонування виробництва), уродженця Харківської губернії, студента Харківського університету, а потім відомого американського вченого С. Кузнеця (принципи обчислення національного доходу, кінцевого і проміжного споживання).

Визначають 3 види суспільного відтворення:

- 1) *звужене* – зменшення обсягів суспільного виробництва порівняно з попереднім періодом;
- 2) *просте* – незмінність масштабів виробництва протягом попереднього і поточного періодів; принциповим є повне використання додаткового продукту на особисте споживання;
- 3) *розширене* – поширення розміру суспільного продукту порівняно з попереднім часом при використанні частини додаткового продукту на виробниче споживання.

Україна як член Організації Об'єднаних Націй повинна використовувати її вимоги в сфері статистики, зокрема систему національних рахунків (СНР), яка ухвалена Статистичною комісією ООН у 1993 році.

За радянські часи статистика спиралася на систему балансу народного господарства (БНГ) з головним показником *сукупним суспільним продуктом* (ССП) як суми вартості всіх товарів у сфері матеріального виробництва.

СНР аналізує процеси як у матеріальному, так і в нематеріальному виробництві, підсумовує лише нові, тобто додані вартості і виключає подвійний рахунок.

СНР використовує балансовий метод, тобто спирається на так званий принцип подвійного запису, коли одна операція описується двічі: як активна

при створенні продукту і як пасивна при споживанні ресурсів. У цілому система охоплює більш 500 рахунків і біля 30 допоміжних таблиць.

Результати суспільного відтворювання можна оцінити за допомогою показників *системи національних рахунків (СНС)*. Базовий показник СНС – **валовий внутрішній продукт (ВВП)** як сума кінцевих вартостей товарів і послуг, які створили резиденти всередині країни протягом року.

Резиденти – це юридичні й фізичні особи, економічні інтереси яких пов'язані відносно тривалого часу з територією даної країни, тобто вони зареєстровані на її території та підпорядковані її законодавству.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – сукупна ринкова вартість всіх кінцевих товарів і послуг, створених на території певної країни протягом якого-небудь періоду (частіше за рік).

Кінцевий продукт – товари і послуги, придбані для споживання, а не з метою подальшої переробки або продажу.

Враховуючи ціновий фактор виділяють 2 види ВВП:

- 1) номінальний ВВП;
- 2) реальний ВВП.

Номінальний ВВП – обсяг виробництва продукції в поточних (діючих) цінах.

Реальний ВВП – обсяг виробництва в базових (фіксованих) цінах. Відношення номінального ВВП до реального ВВП називають дефлятором, або сукупним індексом національних цін.

$$I = \text{ВВП}_н / \text{ВВП}_р$$

Показник ВВП можна розрахувати трьома методами:

- **виробничим** методом – як сума доданих вартостей, створених на всіх етапах виробництва товарів і послуг;
- методом **кінцевого використання** – як сума витрат споживачів на придбання кінцевих товарів і послуг;
- **розподільчим** методом – як сума всіх доходів, отриманих власниками факторів, використаних при виробництві товарів і послуг в країні.

На базі ВВП розраховуються інші показники СНС:

1. **Чистий внутрішній продукт (ЧВП)** – розраховується шляхом віднімання із вартості ВВП амортизаційних відрахувань. ЧВП є найдосконалішим індикатором обсягу виробництва певного року.
2. **Національний дохід (НД)** – фактично зароблений дохід всіх економічних суб'єктів країни. НД розраховується як різниця між ЧВП і непрямими податками.
3. **Особистий дохід (ОД)** – визначається шляхом віднімання із суми національного доходу внесків на соціальне страхування, податків на прибуток підприємств і нерозподіленого прибутку корпорацій, а також додавання трансфертних платежів (допомоги по безробіттю, пенсій, інших соціальних виплат).
4. **Дохід кінцевого використання (КД)** – дохід, який безпосередньо спрямований на придбання споживчих товарів і заощадження; розраховується як різниця між ОД і податками на особистий дохід (прибутковим податком, податками на майно і спадок).

Якщо показники СНС відображають результати функціонування економіки країни протягом року, то показник національного багатства відображає результати економічного розвитку країни протягом всього періоду її існування.

Національне багатство – сукупність створених і накопичених в країні матеріальних благ, розвіданих природних ресурсів, досягнутого рівня освіти людей, їх досвіду, майстерності, творчих здібностей, призначених для розширеного відтворення з метою підвищення добробуту нації.

До складу національного багатства входять:

- створений і накопичений країною виробничий (основний і оборотний) капітал;
- невиробничий капітал (житлові будинки, культурно-освітні і спортивні установи та інше) і майно населення;
- запаси (готова продукція, страхові і резервні запаси);

- природні ресурси: земля, ліси, розвідані корисні копалини;
- нематеріальні складові: досвід, здібності, освіта населення, культурні цінності та ін.

Від ефективного використання національного багатства залежить економічний і соціальний прогрес суспільства.

2 Циклічність ринкової економіки

Економіка, як і будь-яка інша система, розвивається нерівномірно, хвилеподібно, циклічно.

Економічні цикли (цикл ділової активності або бізнес-цикл) – регулярні спади і підйоми рівня ділової активності і обсягів виробництва, що постійно повторюються.

За тривалістю економічні цикли діляться на:

1. **Короткі** (цикли Джозефа Кітчина) – повторюються з періодичністю в 3-4 роки, пов'язані із порушенням і встановленням рівноваги на споживчому ринку. Причиною їх є зміни у сфері кредиту, тому вони і проявляються як кризи кредитної сфери.
2. **Середні цикли** (цикли Клементя Жугляра) – повторюються з періодичністю в 8-10 років, пов'язані з оновленням основного капіталу. До середніх хвиль відносять так звані будівельні цикли Саймона Кузнеця, пов'язані з періодичним (кожні 15-20 років) оновленням виробничих і невиробничих будівель і споруд.
3. **Довгі хвилі (цикли Миколи Кондратьєва)** – повторюються кожні 40-60 років і пов'язані зі зміною базових технологій, джерел енергії і об'єктів інфраструктури. Початок першого великого циклу Кондратьєв пов'язував з промисловою революцією в Англії, другого – з розвитком залізниць, третього – з початком широкого використання електроенергії, четвертого – з розвитком автомобільного транспорту. Сучасні вчені вважають, що п'ята довга хвиля пов'язана з розвитком електронної техніки і генетики, шоста почнеться в результаті розвитку нанотехнологій.

Не всі коливання ділової активності пояснюються економічними циклами. Існують також сезонні коливання (передсвяткові покупки; види діяльності, залежні від погодних умов – туризм, сільське господарство, будівництво і інше).

Економічний цикл включає чотири фази: кризу(пік), депресію (дно), спад (рецесію) і підйом (рис. 3.1).

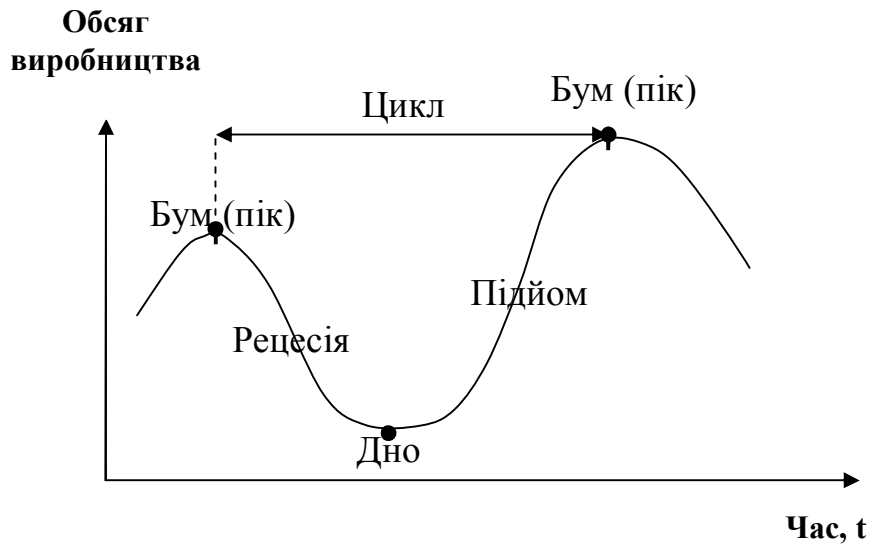

Рисунок 3.1 - Економічний цикл

Для фази *кризи* характерні:

- перевиробництво товарів відносно платоспроможного попиту;
- масове знищення товарів, устаткування та ін.;
- значне скорочення обсягів виробництва;
- зростання безробіття;
- банкрутство або зниження прибутку підприємців;
- зниження рівня заробітної плати;
- падіння цін;
- біржовий крах; криза неплатежів і дезорганізація кредитної системи.

Для фази *депресії* характерні:

- застій (стабільно низький обсяг) виробництва;
- наявність великої кількості вільних потужностей;
- низький рівень цін;

- незначний обсяг торгівлі;
- невисока ставка позикового відсотка;
- поступова ліквідація товарного надлишку.

Для фази *рецесії (спад)* характерний спад виробництва;

Для фази *підйому* характерні:

- перевищення максимального обсягу виробництва докризового рівня;
- швидке зростання зайнятості;
- підвищення заробітної платні й інших видів доходів;
- розширення обсягів кредитування;
- штучне завищення сукупного попиту з боку торговців, що створюють значні товарні запаси сподіваючись на подальше підвищення цін;
- розширення пропозиції, яка з часом перевищить попит і викличе нову кризу.

Наявність негативних наслідків циклічних коливань економіки, таких як інфляція, безробіття, зниження доходів економічних суб'єктів і інших, разом з нездатністю ринкового механізму швидко і безболісно їх долати обумовлюють необхідність здійснення державою антициклічних заходів.

Антициклічна політика – комплекс заходів, що проводяться державою, направлених на згладжування коливань в економіці, тобто на зниження глибини економічних криз, подовження фаз пожвавлення і підйому і скорочення фаз кризи і депресії.

Частіше всього виділяють два типи антициклічної політики: політика стримування (коли економіка знаходиться у фазі підйому) і політика експансії (коли економіка знаходиться у фазі спаду).

3 Проблема зайнятості. Безробіття, його види

Зайнятість – це діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка приносить їм доход у грошовій або іншій формі. Вона характеризується системою економічних відносин з приводу забезпечення громадян робочими місцями та визначення форм участі в суспільному господарстві.

Повна зайнятість означає використання всіх економічних ресурсів і характеризується достатністю робочих місць для тих, хто потребує роботи, тобто бажає і здатний працювати. Повна зайнятість є не тільки соціальною гарантією, а й основою високоефективного використання трудового потенціалу країни.

Збіг величин попиту і пропозиції дає ринкову рівновагу на ринку праці. Перевищення попиту обумовлює дефіцит робочої сили, домінування пропозиції приводить до безробіття.

Саме безробіття, яке провокує зниження виробництва і одночасно породжується ним, а також цінові зміни є головними проявами *макроекономічної нестабільності*.

Безробіття – соціально-економічне явище, пов'язане з перевищенням пропозиції робочої сили над попитом на неї; стан незайнятості частини економічно активного населення.

За визначенням МОП, *безробітним* вважається особа у віці 16-70 років, яка:

- 1) не працює за грошову винагороду;
- 2) докладає активні зусилля до пошуку роботи;
- 3) готова приступити до роботи.

Рівень безробіття (P_6) розраховується за формулою:

$$P_6 = \frac{Б}{H_{EA}} \cdot 100\%$$

де $Б$ – число офіційно зареєстрованих безробітних;

H_{EA} – чисельність економічно активного населення.

По причинах виникнення виділяють три основні типи безробіття: *фрикційну, структурну і циклічну* (рис. 3.2).

Фрикційне безробіття пов'язано з:

- добровільним переміщенням робочої сили з одного робочого місця на інше внаслідок невідповідності рівня заробітної плати або умов праці вимогам працівників;

- пошуком роботи вперше;
- закриттям фірм або зменшенням масштабів їх діяльності, викликаних дією чинників випадкового характеру, що примушує найманих працівників змінювати вид діяльності або переїздити в інший регіон у пошуках роботи.

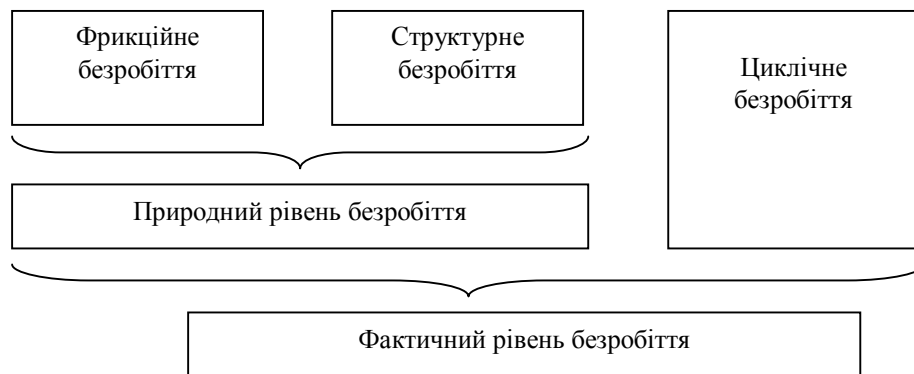

Рисунок 3.2 - Типи безробіття

Структурне безробіття виникає через невідповідність між попитом і пропозицією робочої сили внаслідок змін попиту на окремі професії в процесі структурних зсувів в економіці, а також існуючими територіальними диспропорціями в попиті і пропозиції робочої сили.

Фрикційне і структурне безробіття є нормальними і навіть бажаними економічними явищами, оскільки сприяють більш ефективному використанню трудових ресурсів.

Тому сума фрикційного і структурного безробіття є **природним рівнем безробіття**. Вважається, що, якщо рівень безробіття в економіці не перевищує природного рівня (в різних країнах відрізняється і варіює в межах 4-7 %), то в країні має місце **повна зайнятість**. Очевидно, що повна зайнятість не означає повної відсутності безробітних.

Циклічне безробіття викликане зниженням ділової активності і обсягів виробництва в період економічного спаду. Має значні негативні наслідки.

Негативні наслідки безробіття:

І. Економічні:

- недовироблення ВВП (американський дослідник Артур Оукен довів, що існує взаємозв'язок між рівнем безробіття і падінням обсягу ВВП. По А. Оукену, збільшення фактичного безробіття на 1% призводить до скорочення реального ВВП на 2,5 %);
- зменшення податкових надходжень до державного бюджету;
- збільшення витрат на утримання безробітних.

2. Соціальні:

- зниження життєвого рівня населення;
- декваліфікація робочої сили;
- зростання показників «соціальної патології» (психічні захворювання, злочинність, самогубства і вбивства, хвороби, смертність тощо);
- підриє стереотипів трудової поведінки, коли людина втрачає мотиви і прагнення повернутися на ринок праці;
- негативні зміни демографічної ситуації (зниження народжуваності, підвищення смертності, зменшення кількості браків і зростання числа розлучень);
- підвищення соціальної і політичної нестабільності.

Оскільки ринковий механізм не спроможний підтримувати стабільно високу зайнятість на рівні, близькому до повної зайнятості, виникає необхідність державного регулювання ринку праці з метою зниження безробіття, стимулювання зайнятості і підвищення продуктивності праці.

4 Сутність інфляції, її види. Вимірювання темпів інфляції

Інфляція – стійке зростання рівня цін на товари і послуги (знецінення грошей, зниження їх купівельної спроможності), викликане диспропорціями в суспільному виробництві і порушенням законів грошового обігу.

Види інфляції:

1. За темпами зростання цін:

- повзуча (інертна), за темпами зростання до 10% на рік;
- галопуюча за темпами до 200% на рік;
- гіперінфляція вище 200% на рік;

2. *Залежно від перевершуючого впливу чинників:*
 - інфляція попиту – викликана перевищенням платоспроможного попиту над пропозицією товарів і послуг на ринку;
 - інфляція пропозиції – пов'язана з підвищенням цін на ресурси, частіше всього заробітної платні, цін на енергоносії і інші природні ресурси;
3. *За місцем виникнення:*
 - внутрішня – виникає в результаті дії чинників, породжених усередині країни;
 - зовнішня (імпортована) – викликана змінами в інших країнах;
4. *За співвідношенням темпів зростання цін на товари:*
 - збалансована – ціни на товари і послуги ростуть рівномірно;
 - незбалансована – темпи зростання цін на товари і послуги різні, на деякі з них ціни можуть навіть знижуватися;
5. *За характеру прояву:*
 - відкрита – виявляється через підвищення цін;
 - прихована – виявляється через дефіцит, зниження якості товарів і послуг при незмінних цінах;
6. *За ступенем прогнозування:* очікувана і неочікувана.

Економічні наслідки інфляції:

1. Інфляція руйнує господарські зв'язки, посилює диспропорції в економіці.
2. Знижуються обсяги виробництва і інвестицій, оскільки капітали переливаються з виробництва в сферу обігу або "біжать" за кордон.
3. Порушується нормальне функціонування кредитно-грошової системи.
4. Товарно-грошові відносини поступаються місцем бартерним.
5. Інфляція викликає зменшення іноземних інвестицій і зниження міжнародної довіри до країни.

Соціальні наслідки інфляції:

1. Рівень життя населення знижується, якщо зростання цін випереджає зростання доходів.
2. Грошові заощадження населення знецінюються.

3. Інфляція знижує обсяг виробництва і інвестицій, чим викликає зростання безробіття.
4. Обумовлює поглиблення розриву між багатими і бідними, тим самим викликаючи соціальну і політичну нестабільність в суспільстві.

Слід зазначити, що негативний вплив на економіку обумовлює значна інфляція. Помірна ж інфляція (3 – 5 % в рік) може робити *позитивний* вплив на динаміку обсягу національного виробництва. При цьому стимулюються сукупні витрати, ростуть доходи виробників кінцевих товарів.

Таким чином, для нормального розвитку економіки необхідно, щоб інфляція була керованою, а держава повинна проводити активну політику регулювання інфляційних процесів.

5 Сутність і інструменти фінансової та монетарної політики держави.

Податки і їх класифікація. Крива Лаффера

Фінансова політика, або бюджетно-податкова - це система заходів щодо маніпулювання податками і витратами державного бюджету.

Маніпулювання податками і державними витратами має свої особливості.

За допомогою фінансової політики уряд може змінювати структуру національної економіки, зменшувати циклічні коливання, досягати повної зайнятості, сприяти економічному зростанню, впорядковувати державні фінанси, боротися з інфляцією тощо.

Виділяють два основних види фінансової політики:

- дискреційна;
- недискреційна, або політика автоматичних (вмонтованих) стабілізаторів.

Дискреційна фінансова політика пов'язана з оперативним регулюванням податків і державних витрат у різних ситуаціях. Розрізняють стимулюючу і стримуючу фінансову політику.

Стимулююча дискреційна фінансова політика включає:

- 1) зниження податків;
- 2) збільшення державних витрат;

3) сполучення 1) і 2).

Стримуюча дискреційна фінансова політика включає:

- 1) збільшення податків;
- 2) зменшення державних витрат;
- 3) сполучення 1) і 2).

Таким чином, стимулююча політика веде до росту дефіциту державного бюджету, а стримуюча – до його скорочення.

Розглянемо докладніше особливості дискреційного регулювання.

Податки і державні витрати впливають на ВВП із мультиплікаційним ефектом. Приріст витрат і податків, що забезпечують зміну ВВП, або Y , можна записати так:

$$\Delta Y = \Delta G \cdot m_g;$$

$$\Delta Y = \Delta T \cdot m_t,$$

де ΔY приріст ВВП;

ΔG і ΔT – відповідно зміни державних витрат і податків;

m_g і m_t – мультиплікатори відповідно державних витрат і податків.

Розрізняють простий і складний мультиплікатори.

Державні витрати належать до автономних витрат, тому застосуємо простий мультиплікатор державних витрат, що збігає з простим мультиплікатором витрат, тобто:

$$m_g = m_e = 1 / (1 - c') = 1 / s'.$$

Складний мультиплікатор враховує не тільки граничну схильність до споживання c' , але і ставку (коефіцієнт) податків t . Тому формула виглядає так:

$$m_g = 1 / [(1 - c' \cdot (1 - t))] \text{ або після підстановок } m_g = 1 / (s' + c' \cdot t).$$

Податковий мультиплікатор m_t менше m_g пропорційно граничній схильності до споживання c' , тобто простий податковий мультиплікатор розраховується по формулі:

$$m_t = c' / (1 - c') = c' / s'.$$

Відповідно складний мультиплікатор потрібно записати так:

$$m_t = c' / [(1 - c' \cdot (1 - t))] = c' / (s' + c' \cdot t).$$

Дотепер вплив податків і державних витрат розглядалися автономно. Спільне використання мультиплікаторів дозволяє розрахувати величину складного мультиплікатора збалансованого бюджету:

$$m_b = m_g - m_t = 1 / [(1 - c' \bullet (1 - t))] - c' / [(1 - c' (1 - t))] = s' / (s' + c' (t)).$$

Недискреційна фіскальна політика інакше називається автоматичної або політикою вмонтованих стабілізаторів. Її зміст полягає в ухваленні вихідного рішення, по якому податкові і державні видаткові надходження варіюються (змінюються) зі зміною доходів, активів і інших показників. Наприклад, прогресивна шкала оподаткування означає, що:

- існує неоподатковуваний мінімум;
- процентні ставки оподаткування ростуть у міру зростання доходів.

Таким чином, при спаді або депресії з перевагою суб'єктів з низькими доходами існує нульова або низька податкова ставка, що залишає в розпорядженні щодо великий чистий дохід, тобто відносно збільшується сукупний попит, здатний стимулювати зростання сукупної пропозиції. При фазі піка (бума) завищені процентні ставки залишають у розпорядженні більшості населення відносно менший чистий дохід, тобто відносно скорочується сукупний попит, що веде до зменшення сукупної пропозиції.

Аналогічним образом діє система дотацій і субсидій у період кризи для низьких доходів, а також система позбавлення дотацій і субсидій у період підйому.

Відзначимо протиріччя фіскальної політики, спрямованої на стимулювання попиту:

1. Фактор часу ускладнює проведення фіскальних мір. Існують адміністративні затримки і так звані тимчасові лаги, тобто функціональний розрив між часом введення фіскальних мір і часом отримання результатів.

2. Політична ситуація може перешкодити проведенню непопулярних фіскальних мір (перед виборами).

3. Ефект витіснення полягає в тому, що стимулююча фіскальна політика супроводжується ростом державних витрат. Це підвищує попит на додаткові

грошові кошти, а виходить, підвищує процентні ставки. Високі ставки знижують привабливість кредитування, а значить і інвестування. Таким чином, зростання державних витрат веде до витиснення приватних інвестицій.

4. Ефект інфляції пов'язаний з тим, що на 2 і 3 відрізки кривій AS стимулювання попиту одночасно підвищить ціни, що частково знецінює реальне збільшення ВВП.

5. Ефект чистого експорту, або ефект зовнішньоторговельного витіснення. Зростання державних витрат через підвищення процентної ставки залучає іноземні капітали, що підвищує курс національної валюти через зростання попиту на неї. Зростання курсу національної валюти робить більш дорогим національний експорт, зменшуючи його, і більш дешевим імпорт, збільшуючи останній. Інакше кажучи, зменшується чистий експорт в результаті збільшення державних витрат.

На відміну від кейнсіанства неокласичні теорії підходять до фіскальної політики неоднозначно. Монетаризм вважає фіскальні міри обмежено ефективними в короткостроковому періоді. Теорія раціональних очікувань заперечує ефективність фіскальної політики.

Теорія економіки пропозиції вважає застосування фіскальної політики ефективним при стимулюванні підприємницької діяльності, тобто пропозиції. Це пояснюється, по-перше, можливістю робити великі заощадження при зростаючому наявному доході, і, по-друге, зниження податків на прибуток стимулює подальше інвестування.

Графічно цей підхід знайшов вираження в кривій Лаффера. Суми податкових зборів і ставки податків розташовують відповідно по осях абсцис і ординат. При відносно низьких ставках виходить висхідна, але опукла до початку координат крива. Це означає зменшуваний приріст податкових зборів по мірі зростання ставок. При оптимальній ставці (точка А) збирається максимум податків. Подальше зростання ставок приведе до зменшення надходжень у бюджет, що відбиває убутний характер кривої (рис.3.3).

Монетарна, або кредитно-грошова політика – це сукупність форм та інструментів державного впливу на пропозицію грошей з метою регулювання економічного циклу. Попередження і подолання спаду виробництва. Досягнення на національному ринку рівноваги за умов повної зайнятості і відсутності інфляції.

Грошово-кредитна політика визначається урядом, а проводиться Центральним банком країни (Національним банком України).

Інструментами політики банку ї: операції на відкритому ринку – кредитна експансія (рестрикція); облікова ставка; норма обов'язкових резервів комерційних банків.

Кредитна експансія має за мету збільшення зайнятості і підйом виробництва шляхом збільшення пропозиції грошей.

Кредитна рестрикція здійснюється з метою запобігання економічної кризи і зниження темпів інфляції шляхом обмеження пропозиції грошей.

Залежно від характеру впливу на основні макроекономічні змінні – обсяг виробництва, рівні інфляції і безробіття – розрізняють два види монетарної політики – стримувальну (політика «дорогих грошей») і стимулюючу (політика «дешевих грошей»).

Політику «дорогих грошей» банк може проводити, продаючи державні цінні папери на відкритому ринку, збільшуючи норму резервування та підвищуючи облікову ставку.

Політика «дешевих грошей» спрямована на підвищення рівня зайнятості і на прискорення економічного зростання. Для збільшення сукупних видатків, щоб залучити незайнятих ресурси, центральний банк збільшує пропозицію грошей. З цією метою він купує цінні папери на відкритому ринку, знижує облікову ставку або зменшую норми резервування.

Серед основних причин, що спричиняють порушення у функціонуванні грошово-кредитної системи, є:

- нестабільність курсу національної валюти;
- прорахунки грошово-кредитної політики Центрального банку;

- неадекватна фінансова політика;
- відсутність системи страхування депозитів тощо.

Заходи щодо стабілізації монетарної політики:

- 1) удосконалення банківського законодавства;
- 2) приведення у відповідність до світових норм рівня мінімальних банківських резервів та рівня облікової ставки;
- 3) розвиток нових форм кредитно-банківських послуг та регулювання обсягу кредитного ринку.

Державний бюджет – це грошове вираження збалансованого кошторису доходів та видатків за певний період.

Основну частину доходів державного бюджету складають податкові надходження.

Фактичний бюджет відображає реальні видатки, надходження і дефіцити за певний період.

Структурний бюджет відображає, якими мають бути видатки, доходи і дефіцит, якщо економіка функціонує за потенційного обсягу виробництва.

Циклічний бюджет показує вплив ділового циклу на бюджет та вимірює зміни видатків, доходів і дефіциту, які виникають через те, що економіка не працює за потенційного обсягу виробництва, а перебуває у стані піднесення або спаду.

Циклічний бюджет є різницею між фактичним і структурним бюджетами.

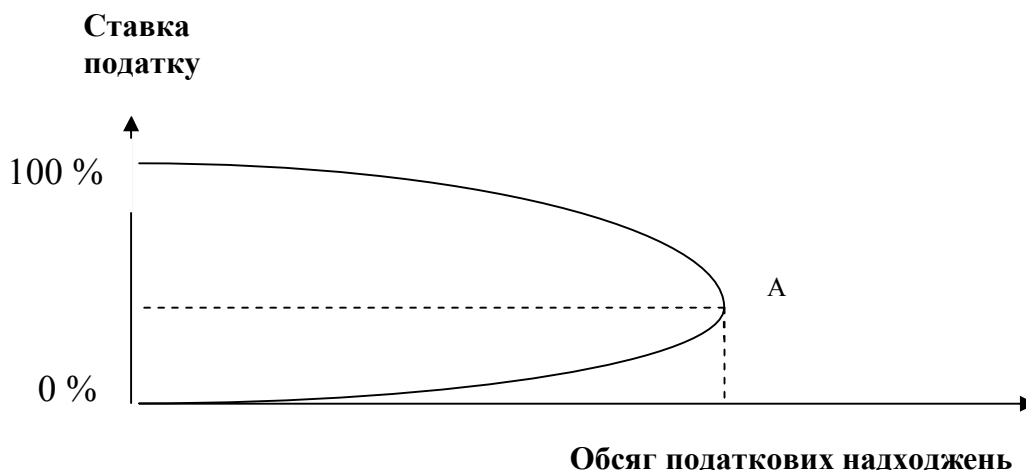

Рисунок 3.3 - Крива Лаффера

Податки і фіскальні збори – обов'язкові платежі юридичних і фізичних осіб на користь державного бюджету на основі податкового законодавства країни.

Податкова система держави включає:

- державні організації (інститути), що контролюють виконання законодавства;
- державні організації обліку і статистики, що реєструють суб'єкти оподатковування;
- законодавчу систему оподатковування;
- суб'єкти оподатковування;
- носіїв оподатковування, тобто особи, що фактично сплачують податки;
- об'єкти оподатковування, тобто величини які є базою для обкладання податком (прибуток, виторг тощо);
- ставки оподатковування:
 - 1) *пропорційні*, з незмінною величиною для будь-якого об'єкта обкладання;
 - 2) *прогресивні*, зі зростаючою величиною в міру росту об'єкта обкладання;
 - 3) *регресивні*, зі зменшуваною величиною в міру росту об'єкта обкладання;
 - 4) *нульові*;
 - 5) *преференційні (пільгові)*, з величиною, меншої, чим типова цифра ставки;
 - 6) *номінальні* – згідно документам;
 - 7) *реальні*, або ефективні, номінальні за винятком темпів інфляції.

Класифікація податків:

- *прямі*, що платяться безпосередньо з фіксованого обсягу обкладання (прибутковий податок фізичних осіб, податок на прибуток);
- *непрямі*, стягнуті через надбавку до вихідної ціни, тобто ПДВ, акцизний збір, мито;
- *загальні*, використовувані для фінансування будь-яких витрат;
- *специфічні*, з винятково цільовою витратою;
- *загальнодержавні*;
- *місцеві* (комунальні, муніципальні).

6 Проблема бюджетного дефіциту. Сутність і види державного боргу

Фіскальна політика є головним додатком бюджетної політики.

В економічній теорії прийнято виділяти 3 основні теорії державного бюджету:

- 1) щорічно збалансований бюджет;
- 2) циклічний збалансований бюджет;
- 3) теорія функціональних фінансів.

Щорічно збалансований бюджет має класичні корені і з опорою на монетаризм допускає обмежені заходи для нарощування витрат протягом року, але з обов'язковим досягненням балансу доходів і витрат на кінець року.

Циклічно збалансований бюджет відповідає позиції кейнсіанства і допускає зростання дефіциту при стимулюючій фіскальній політиці на фазах спаду і депресії, а також скорочення дефіциту при стримуючій фіскальній політиці на фазах підйому і піку.

Теорія функціональних фінансів вважає державний бюджет допоміжним інструментом для здійснення стабілізаційної політики. При цьому досить не виходити за встановлені межі бюджетного дефіциту, що, як правило, не перевищує 3 – 5 % ВВП (теорія «економіки пропозиції»).

Співвідношення доходів і витрат бюджету дозволяє виділити 3 ситуації:

- *дефіцит* при перевазі витрат;
- *профіцит* при домінуванні доходів;
- *збалансований бюджет* при рівності доходів і витрат.

Стан державного бюджету визначається за допомогою **бюджетного сальдо (BS)**:

$$BS = T - G,$$

де T – чисті податки;

G – державні витрати.

Розрізняють **3 види бюджетного сальдо**:

- *фактичне* : $BS = Y \bullet t - G$, де Y – реальний ВВП; t – середня податкова ставка (коефіцієнт); $Y \bullet t$ – фактичні податкові надходження в бюджет; G – державні витрати;

- *потенційне*: $BS_p = Y_p \cdot t - G$, де Y_p – потенційний ВВП; $Y_p \cdot t$ – потенційні надходження в бюджет при повній зайнятості;
- *циклічне*: $BS_c = BS - BS_p$, що показує втрати бюджету в умовах неповної зайнятості.

Існують різні *способи покриття дефіциту державного бюджету*:

- зростання тиску оподатковування;
- сеньораж, тобто емісія додаткових грошових ресурсів, не забезпечених товарами;
- державні позики (внутрішні і зовнішні).

Державний борг – це сума накопичених бюджетних дефіцитів, що підрозділяються на внутрішній і зовнішній борг.

Негативні наслідки державного боргу:

- виплата боргу збільшує нерівність у доходах через однакове навантаження на осіб з різними доходами;
- виплата боргу провокує збільшення податкового тягаря;
- відбувається витік потенційних капіталів;
- виплата поточних боргів відбувається, у тому числі через нові позики, що збільшують попит на додаткові гроші, збільшуючи процентну ставку в країні, і ведуть до ефектів витиснення і чистого експорту.

Суб'єктами зовнішнього запозичення можуть бути:

- іноземні держави;
- недержавні економічні суб'єкти за кордоном;
- міжнародні фінансові організації, у т.ч.:

1) МВФ, що представляє коротко- і середньострокові позики для подолання платіжно-фінансових диспропорцій;

2) Світовий Банк представляє середньо- і довгострокові позики для структурної перебудови економіки;

3) Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР) представляє позики для структурної перебудови і часто на екологічні програми;

4) Паризький клуб кредиторів – неформальне об'єднання державних кредиторів, що надає позики і здійснює взаємозалік боргів;

5) Лондонський клуб кредиторів – неформальне об'єднання недержавних кредиторів, що надає позики і здійснює взаємозалік боргів.

3.2 Економічне зростання та його чинники. Зовнішньоекономічні зв'язки

1. Економічне зростання: сутність і типи

2. Фактори і джерела економічного зростання

3. Показники і моделі економічного зростання

4. Сутність світового господарства, його структура і суперечності

5. Глобалізація економіки

6. Проблеми інтеграції України у світове господарство

1 Економічне зростання: сутність і типи

Якщо розширене відтворення характерне як на макро-, так і на мікроекономічному рівнях, то *економічне зростання* описує ситуації тільки в макроекономіці.

Економічне зростання означає регулярне, стійке розширення масштабів діяльності господарської системи, яке виявляється у збільшенні розмірів застосованої суспільної праці і виробленого продукту – товарів і послуг. При розгляді економічного зростання головною стає проблема кількісного та якісного розвитку виробництва і збалансованості його структури.

В загалі можна сказати, що економічне зростання відображає передусім характер використання продуктивних сил суспільства.

Більш осяжним і широким є поняття *економічного розвитку*. Поряд з характером використання продуктивних сил суспільства воно включає також еволюцію економічної системи в цілому, зокрема всіх підсистем економічних виробничих відносин, у тому числі й соціально-економічних, як суспільної форми існування продуктивних сил. Під час зміни, вдосконалення виробничих відносин відповідно до вимог розширеного відтворення створюються умови

для економічного зростання. Термін «розвиток» пропонується вживати, характеризуючи якісне покращення добробуту, а зростання – стосовно фізичного збільшення обсягів випуску товарів і послуг. Вони взаємопов’язані, але в жодному разі не є синонімами. Теоретично можливе зростання без розвитку і розвиток без зростання, але історично ці дві категорії завжди поєднані.

Економічне зростання – одна із найважливіших проблем, які стоять перед країнами. По його динаміці оцінюють розвиток національних економік, життєвий рівень населення, вирішення проблеми обмеженості економічних ресурсів. Економічне зростання є важливою економічною метою кожної країни. Збільшення обсягу продукції в розрахунку на душу населення означає підвищення рівня життя в країні.

Під економічним зростанням розуміють довгострокову тенденцію збільшення потенційного рівня виробництва за умов повної зайнятості.

Короткострокове зростання – це динаміка ВВП в межах заданих ресурсів і технології до досягнення економічною системою умов повної зайнятості.

Економічне зростання відбувається головним чином у двох напрямках: шляхом збільшення витрат факторів виробництва, таких, як капітал, робоча сила, енергія, тощо; або шляхом збільшення продуктивності цих ресурсів унаслідок технічного прогресу. У першому випадку враховується стан виробничого потенціалу, а в другому – стан технології виробництва. Перше із зазначених джерел зростання спирається на виробничий потенціал, у той час як друге – на вдосконалення самого процесу виробництва. Теоретично розрізняють три типи економічного зростання: екстенсивний, інтенсивний і змішаний (реальний).

Екстенсивний тип економічного зростання – це збільшення національного продукту за рахунок кількісного збільшення факторів виробництва.

Інтенсивний тип економічного зростання – це збільшення національного продукту за рахунок якісного поліпшення функціонуючих

факторів виробництва, на основі застосування нової техніки, технологій, вдосконалення організаційно-економічних відносин виробництва. За інтенсивного типу ступінь використання національного багатства, економічного потенціалу суспільства зростає, відбуваються структурні перетворення. Зокрема, змінюються співвідношення між виробничими і невиробничими формами на користь останніх, збільшується питома вага основних фондів і зменшується частка матеріальних оборотних засобів і запасів, зростає частка домашнього майна населення, особливо предметів тривалого користування.

На практиці не існує в чистому виді кожного з цих типів економічного зростання. Вони представлені змішаним типом.

Змішаний (реальний) тип економічного зростання – це збільшення національного продукту за рахунок збільшення кількості факторів виробництва і удосконалення техніки і технологій. У процесі розширеного відтворення відбувається поєднання інтенсивних і екстенсивних факторів економічного зростання, тому розрізняють переважно інтенсивний або переважно екстенсивний тип зростання. Оскільки більшість джерел екстенсивного типу (земля, корисні копалини тощо) обмежені, а суспільству властиве прогресивне економічне зростання, необхідно переходити до переважно інтенсивного типу. Це означає рішучий перехід до праце-, фондо- і ресурсозаощаджуючих технологій зростання ефективності суспільного виробництва. Результати сучасних досліджень свідчать, що єдиної і найбільш ефективної комбінації поєднання факторів виробництва не існує. Тому кожна з країн обирає свій власний шлях досягнення економічного зростання.

Економічне зростання передбачає:

- а) зростання економічної потужності країни, збільшення обсягів суспільного виробництва і розширення можливостей економіки задовольняти зростаючі потреби населення в товарах і послугах;
- б) критерій економічного розвитку.

2 Фактори і джерела економічного зростання

Економічне зростання країни визначає ряд факторів. Найважливішими із них визначаються **чотири групи факторів**:

- 1) фактори пропозиції;
- 2) фактори попиту;
- 3) фактори розподілу;
- 4) соціокультурні, інституційні та інші фактори.

До **факторів пропозиції** належать:

- кількість та якість природних ресурсів;
- кількість та якість трудових ресурсів;
- обсяг основного капіталу країни;
- технологія і організація виробництва.

Всі перелічені фактори пропозиції (вони належать до прямих факторів), визначають можливості фізичного збільшення обсягу виробництва продукції. Тільки наявність більшої кількості або кращих за якістю ресурсів, ураховуючи і технологічний аспект, дає змогу національній економіці нарощувати свій потенціал.

До *природних ресурсів* відносять – землі, корисні копалини, енергоносії, водні ресурси, клімат тощо.

Трудові ресурси – це пропозиція робочої сили, її кваліфікація, дисциплінованість, мотивація до праці. Застосування високопродуктивної техніки в місцевих умовах вимагає кваліфікованих працівників. Наявні трудові ресурси є найважливішим фактором економічного зростання, яке залежить від рівня зайнятості населення, професійної підготовки робочої сили, загального стану здоров'я та тривалості життя людей тощо.

Для збільшення обсягу *основного капіталу* країни (устаткування, обладнання, виробничих будівель, доріг тощо) необхідне зростання фонду нагромадження капіталу та спрямованості інвестицій на створення нових життєвих благ.

Рівень технології якісно характеризує продуктивність праці, ефективність виробництва, показує узгодженість усіх виробничих факторів, що примножує його результативність. Стан технології залежить від рівня розвитку науки і техніки, здатності виробництва вчасно реагувати на нові науково-технічні досягнення. Тому, *технологія*, як фактор економічного зростання, охоплює також науково-дослідні і проектно-конструкторські розробки, менеджмент та підприємництво. Однією із ключових складових цього фактора є виховання у індивідів підприємницького духу. Країна не може досягти значного економічного зростання без підприємців, які основною своєю метою ставлять відкриття нових підприємств, реалізацію нової ідеї, освоєння нових технологій, новизну у організації праці.

Економічне зростання залежить також від **факторів попиту**. Економіка країни повинна забезпечити попит на зростаючий обсяг ресурсів, інвестицій, товарів і послуг. А це означає, що макроекономічне середовище має забезпечувати такий рівень сукупних видатків, за якого повністю використовуються наявні ресурси. Неприятливе макросередовище – високі податки, високі процентні ставки, низький рівень завантаження виробничих потужностей та інше, сповільнює економічне зростання, так як не забезпечує повного використання ресурсів.

На темпи і розміри економічного зростання значний вплив мають і **фактори розподілу**. Діюча система розподілу доходів повинна бути ефективною, велике значення у цьому мають податкова політика, державні соціальні програми і соціальна політика уряду взагалі. Для зростання виробництва недостатньо тільки нарощувати виробничі ресурси, їх необхідно вірно розподіляти. Зміни у структурі попиту вимагають переміщення капіталів і трудових ресурсів в галузі із більшим попитом на них.

Отже, можемо зробити висновок, що економічне зростання має місце тільки тоді, коли цьому сприяють як фактори пропозиції, так і фактори попиту та розподілу. Взаємозв'язок між самими факторами є складним і суперечливим.

Зміни у факторах пропозиції породжують зміни у обсязі сукупного попиту та розподілі ресурсів і навпаки.

Стабільне економічне зростання передбачає не лише повне використання ресурсів, а й досягнення оптимальної структури виробництва (*фактор ефективності*).

Слід окремо підкреслити значення інших факторів, які впливають на економічне зростання, але вони важко піддаються кількісній оцінці. Це, перш за все, **соціокультурні і інституційні чинники**. Зокрема, значний позитивний вплив на економічне зростання багатьох країн справляє сприятлива соціальна, культурна і політична атмосфера, що склалася в них. У цих країнах підприємництво, торгівля, фермерство, винахідництво мають престижний характер діяльності. Важливим соціокультурним чинником економічного зростання є позитивне ставлення до праці.

У довгостроковому періоді економічне зростання залежить від політичної організації суспільства. Так країни, політичні системи яких спираються на демократичні принципи, інститути права, характеризуються упорядкованістю відносин власності, конкурентного середовища і розвиваються, як правило, значно швидшими темпами, ніж країни з тоталітарними режимами.

Ще одним важливим чинником підвищення сукупної продуктивності факторів є поліпшення якості освіти та нагромадження людського капіталу.

Людський капітал індивіди нагромаджують у процесі набуття загальної та спеціальної освіти, трудового досвіду тощо. Чим більше країна заощаджує і вкладає в нагромадження людського капіталу, тим швидше вона економічно зростатиме.

Аналізуючи фактори, що впливають на економічне зростання, важливо визначити і **джерела економічного зростання**. Приріст обсягу виробництва може бути досягнутий за рахунок трьох окремих джерел:

- *приросту праці (ΔL)*;
- *приросту капіталу (ΔK)*;
- *технічних нововведень ($T.H.$)*.

Таким чином, ураховуючи джерела економічного зростання приріст обсягу виробництва за рік можна визначити:

$$\Delta Q = \alpha \Delta L + (1 - \alpha) \Delta K + T.П.,$$

де ΔQ – приріст обсягу виробництва;

$T.П.$ – технічний прогрес;

$\alpha, (1 - \alpha)$ – відносні внески кожного фактору виробництва в економічне зростання відповідно до їхніх відносних часток у національний дохід, які можуть змінюватися з часом.

Як джерело економічного зростання, науково-технічний прогрес та інтелектуалізація основних факторів виробництва спрямовані на більш ефективне та раціональне використання ресурсів виробництва. Наприклад, новітні технології дозволяють економити всі фактори виробництва: енергію, сировину, матеріали тощо.

Важливою особливістю сучасного економічного зростання став перехід до безупинного інноваційного прогресу в практиці керування. Одночасно підвищується значення державної науково-технічної, інноваційної і освітньої політики, що визначає загальні умови науково-технічного прогресу. З появою технічних засобів людина більше не обмежена тільки своїми фізичними можливостями. Комп'ютерні технології відкрили постійний доступ до будь-якої інформації, забезпечили можливість надавати її в найбільш зручному форматі.

Капітал є поновлюваним активом, та існують деякі непрямі обмеження, які можуть зменшити його роль у майбутньому:

- капітал не може бути абсолютним замінником інших факторів;
- капітал забезпечується інвестиціями, збільшення яких обмежене в часі;
- зростання капіталу має стимулюватися.

3 Показники і моделі економічного зростання

Вимірюється економічне зростання темпами зростання або приросту ВВП, національного доходу, ВНП.

$$\text{Темпи економічного зростання} = \frac{\text{ВВП}_1}{\text{ВВП}_0} \times 100\% ,$$

де ВВП_1 – валовий продукт поточного року;

ВВП_0 – валовий продукт базового року.

Слід зазначити, що темпи економічного зростання частіше розглядають як критерій економічного розвитку країни, але високі темпи економічного зростання не завжди свідчать про прискорений економічний розвиток країни. А зниження темпів зростання або навіть нульові його темпи не означають припинення економічного розвитку.

До основних показників економічного зростання також належить *індекс економічного зростання*.

$$I_{\text{зр.}} = \text{ВВП}_1 / \text{ВВП}_0 ,$$

де $I_{\text{зр.}}$ – індекс економічного зростання;

ВВП_1 – валовий внутрішній продукт звітного року;

ВВП_0 – валовий внутрішній продукт базового року.

Для визначення рівня економічного розвитку використовують і такі показники, як ВВП на душу населення; показники ефективності функціонування економіки, що обчислюються на підставі ВВП; виробництво основних видів продукції на душу населення (рівень розвитку окремих галузей господарства країни); рівень та якість життя населення – середня тривалість життя; рівень освіти; середня тривалість робочого дня; забезпечення житлом тощо. Міжнародні організації для визначення рівня якості життя використовують індекс людського розвитку. Індекс обчислюється на підставі освітнього рівня населення, середньої тривалості життя та ВВП на душу населення.

Міжнародний валютний фонд для порівняння ефективності національних економік розробив показники порівняльної конкурентоспроможності. Для обчислення цих показників співвідносять ціни і витрати виробництва в обробній промисловості з відповідними показниками розвинутих країн. Це такі показники як порівняльний рівень оптових цін; експортних цін промислових

товарів; витрати на заробітну плату; випуск продукції на відпрацьовану людино-годину та інші.

Неокласична доктрина економічного зростання формується на базі двох джерел – теорії факторів виробництва та концепції виробничої функції, що враховує взаємодію двох факторів – праці і капіталу.

Неокласична теорія економічного зростання виходить із припущення, що кожний фактор виробництва – праця, земля та капітал є самостійними творцями вартості, тому забезпечує відповідну частку виробленого національного продукту. Значні уточнення до теорії здійснив Дж. Б. Кларк, який детально проаналізував проблему продуктивності кожного з факторів і вказав на те, що віддача фактора зменшується в міру того, як йому віддають перевагу і кількісно зростає його використання (він сформулював закон граничної продуктивності та закон спадної віддачі факторів виробництва). Забезпечення оптимального співвідношення між факторами виробництва, на його думку, є важливою передумовою зростання, причому ця оптимальність підтримується автоматично, завдяки дії ринкових сил.

У центрі неокласичного визначення проблеми економічного зростання стоїть ідея оптимальності ринкової системи як саморегульованого організму, окремими економічними суб'єктами й економікою в цілому. Відтак, немає необхідності державного втручання в процес становлення оптимального співвідношення між факторами, оскільки його визначає вільна конкуренція та ринкові закони. Економічна рівновага та економічний прогрес залежать від ефективного використання факторів виробництва та факторного розподілу доходів, який забезпечує формування раціональної структури виробництва.

Механізм чинників економічного зростання досліджується у моделях економічного зростання. До моделей належать і виробничі функції, які показують взаємозв'язок між обсягом національного продукту і чинниками зростання та їх функціональною залежністю.

Так, функціональна залежність обсягу ВВП від капіталу, праці і природних ресурсів має такий вигляд:

$$Y = f(K, L, N),$$

де Y – обсяг продукту;

K – капітал;

L – праця;

N – природні ресурси.

Першою виробничою функцією була **функція Кобба – Дугласа**, побудована у 1928 р., де враховувались дані розвитку промисловості США за 1899 – 1922 рр.

$$Y = AK^{\alpha} L^{\beta}, \text{ при: } \alpha + \beta = 1,$$

де Y – ВВП;

A – коефіцієнт масштабності, що показує вплив інших чинників зростання (автономний фактор зростання);

K – обсяг капіталу (середньомісячна вартість основних виробничих фондів);

L – обсяг праці (річний фонд заробітної плати);

α – коефіцієнт еластичності капіталу;

β – коефіцієнт еластичності праці (α і β відображають еластичність, або зміну, Y щодо збільшення K і L).

Було обчислено, що $A = 1,01$ (це значення відповідало середньомісячним темпам зростання ВВП), $\alpha = 1/4$ і $\beta = 3/4$ (ці значення коефіцієнтів відображають частки капіталу і праці у національному доході). Якщо, наприклад, $\beta = 3/4$, це означає, що збільшення праці на 4 одиниці зумовить менше збільшення продукту на 3 одиниці.

Виробнича функція Кобба – Дугласа має таку властивість: за однакового зростання обох чинників зростання (K і L) реальний ВВП зростає в тій же пропорції. Ця властивість показує постійну віддачу від масштабу, тобто $\alpha + \beta = 1$ (еластичність цієї функції постійна). Це означає, що тут відображається екстенсивне економічне зростання (зростання за рахунок збільшення кількості капіталу і праці) і не враховується дія інтенсивних чинників.

Вплив інтенсивних чинників на економічне зростання показує модифікована **функція Кобба – Дугласа – Тінбергена**:

$$Y = AK^{\alpha} L^{\beta} r, \quad \text{при } \alpha + \beta > 1,$$

де r – коефіцієнт багатофакторної (сукупної) ефективності (показує зростання якості капіталу і праці під впливом НТП, тобто підвищення ефективності використання капіталу і праці).

Тепер $\alpha + \beta = r$, при $r > 1$ (еластичність цієї функції змінна). Якщо $\alpha + \beta > 1$, це означає: темп приросту ВВП перевищує темпи приросту капіталу і праці, що й відображає інтенсифікацію економічного зростання, підвищення ефективності суспільного виробництва. Цей темп виробничої функції широко застосовується для оцінки макроекономічної ролі окремих показників виробництва (капітал і праця) економічному зростанні (визначенні можливого обсягу продукту за певних обсягів капіталу і праці та певній ефективності їх застосування).

Подальший розвиток теорії виробничих функцій відбувався шляхом виявлення нових факторів інтенсифікації виробництва.

Модель Солоу є складною теоретичною конструкцією (рис.3.4). У ній враховано вплив трьох показників:

- запасу капіталу (капіталоозброєності) – $k = K / L$;
- кількості населення (зростання населення) – ΔL ;
- технологічного прогресу.

За моделлю Р.Солоу існує стійкий рівень капіталоозброєності – k^* , який визначає економічну динаміку. Його можна визначити за формулою:

$$\frac{s}{\sigma} = \frac{k^*}{f(k^*)},$$

де s – норма заощаджень;

σ – норма амортизації;

k^* – стійкий рівень капіталоозброєності;

$f(k^*)$ – продуктивність праці за стійкого рівня капіталоозброєності.

Джерелами економічного зростання за Солоу є:

1). Зростання капіталоозброєності (k), яке залежить від зростання норми заощаджень (s).

2). Зростання населення (t_l – темп зростання населення) впливає на економічне зростання через динаміку капіталоозброєності:

$$\Delta K = \frac{I}{L} - (\sigma + t_l)k,$$

де I/L – інвестиції на одного працюючого;

σ – норма амортизації;

t_l – темп зростання населення;

k – капіталоозброєність.

Це рівняння показує, як інвестиції, амортизація та зростання населення впливають на обсяг капіталу на працівника.

3). Технологічний прогрес, за цією моделлю, є джерелом постійного зростання продуктивності праці (y) і загального продукту (Y).

Досі в моделі Солоу припускалося, що співвідношення між затратами праці і капіталу є незмінними. Проте модель можна подати так, щоб вона враховувала підвищення продуктивності праці. Ефективність праці залежить перш за все від обсягу знань суспільства про методи виробництва. Наприклад, запровадження у виробничий процес комп'ютерів сприяло підвищенню ефективності праці.

Підвищення ефективності праці можна розглядати як збільшення чисельності робочої сили.

Якщо ефективність виробництва (E) під впливом технологічного прогресу змінюється з темпом (g), то продуктивність праці змінюється з тим же темпом, а загальний обсяг виробництва зростає з темпом $t_l + g$

$$Y = (t_l + g) y_0 L,$$

де y_0 – базова продуктивність праці.

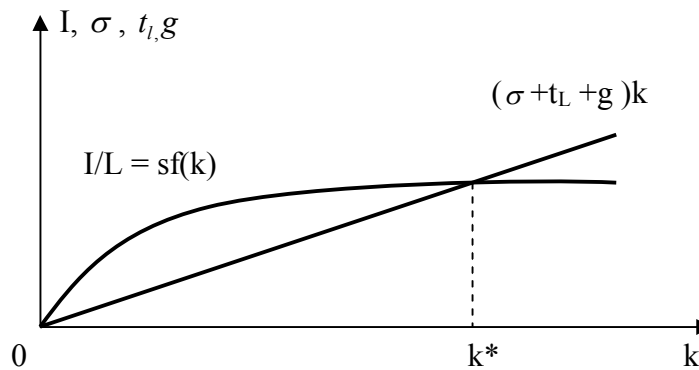

Рисунок 3. 4 - Модель економічного зростання Р. Солоу

На графіку:

k – капіталоозброєність одиниці праці з постійною ефективністю;

k^* – стійкий стан капіталоозброєності, за якого $\sigma k = 1$, тобто величина капіталу,

амортизації; що вибуває (σk) , дорівнює капіталу, що інвестується ($I = sf(k)$);

σ – норма амортизації;

t_L – темп зростання населення;

g – темп зростання ефективності виробництва під впливом технологічного прогресу.

З моделі випливає, що коли національна економіка досягла стаціонарного стану, то підвищення життєвого рівня можна пояснити лише науково-технічним прогресом.

Модель Солоу виходить із того, що виробничій функції притаманна постійна віддача від масштабу. Фахівці вважають, що подальше поглиблення суспільного поділу праці і нагромадження людського капіталу є основним напрямом досягнення зростаючої віддачі.

Основною проблемою дослідження кейнсіанської школи стало визначення умов стійкого, рівноважного економічного зростання, тобто зростання при повній зайнятості факторів виробництва, коли їх сукупна величина зростає таким самим темпом, що і обсяг виробництва.

Неокейнсіанці акцентують увагу на проблемах економічної динаміки як важливої теоретичної основи економічної політики держави. Вони повністю сприйняли переконання Кейнса про втрату ринковою економікою здатності до самовідновлення рівноваги і необхідність доповнення ринкового механізму державним регулюванням. Особливість неокейнсіанства полягає в необхідності систематичного і прямого, а не спорадичного й опосередкованого, як у Кейнса, впливу держави на економічні процеси. Відбувся перехід від теорій зайнятості, орієнтованих на антициклічне регулювання економіки, до теорій економічного зростання, пошуку умов забезпечення його стабільних темпів.

Найвідомішими неокейнсіанськими моделями економічного зростання стали моделі, які розробили **Євсій Дейвід Домар** і **Рой Форбс Харрод**. В своїх моделях вони приходять до загального висновку про доцільність постійних (стійких) темпів економічного зростання як вирішальної умови динамічної рівноваги ринкової економіки за повного використання всіх виробничих ресурсів.

Також спільним положенням моделей Є. Домара і Р. Харрода є визнання постійності в тривалому періоді таких макроекономічних параметрів, як норма нагромадження (частка нагромаджень у доходах) і гранична ефективність інвестицій (маржинальний коефіцієнт). Крім того, обидва автори вважали, що досягнення динамічної рівноваги і стійких темпів економічного зростання відбувається не автоматично, а стає результатом відповідної економічної політики, тобто активного державного регулювання економіки.

Харрод і Домар єдині у визнанні вирішальної ролі інвестицій у забезпеченні зростання доходу, збільшенні виробничих потужностей, вважаючи, що зростання доходу сприяє збільшенню зайнятості, яка, в свою чергу, запобігає виникненню недовантаження підприємств і безробіття.

Завдання економічного регулювання полягає в досягненні повного використання національного доходу як джерела ефективного попиту, за умови,

що сума $\frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y}$ дорівнює одиниці.

Неокейнсіанська модель мультиплікатора-акселератора може бути представлена **формулою Хікса**:

$$Y_n = (1 - s') Y_{n-1} + b (Y_{n-1} - Y_{n-2}) + I_n^a,$$

де Y_n – національний дохід в n -му році;

s' – частка заощаджень у національному доході;

$(1 - s')$ – частка споживання в національному доході;

b – коефіцієнт акселерації;

Y_{n-1} – національний дохід в $(n - 1)$ -му році;

Y_{n-2} – національний дохід в $(n - 2)$ -му році;

I_n^a – автономні інвестиції в n -му році.

Проблема економічного зростання є дуже актуальною. Полеміка навколо теорії зростання не обмежується обговоренням абстрактних моделей: боротьба йде за розуміння реальних економічних процесів і, в кінцевому випадку, за розробку оптимальної господарської політики.

4 Сутність світового господарства, його структура і суперечності

Поняття міжнародної економіки складається з двох понять:

- світове господарство;
- міжнародні економічні відносини.

Світове господарство складається зі загальних і специфічних економічних категорій. *Загальними* є сім'я та її домашнє господарство; держава та її економічна політика; товарно-грошові відносини; власність; виробництво у широкому значенні.

Специфічними є інтернаціоналізація, інтеграція, транснаціоналізація, глобалізація та інші категорії.

Світове господарство у своєму розвитку пройшло *3 основні періоди*:

- I. Створення місцевих ринків.
- II. Створення регіональних ринків.
- III. Поява регіонально-світових ринків.

Формування світового ринку обумовили ряд факторів, основними серед яких є:

1. Удосконалення засобів праці.
2. Виникнення нових галузей економіки.
3. Поглиблення спеціалізації окремих галузей.
4. Великі географічні відкриття.

Формування світового господарства пройшло 3 стадії, які співпадають з розвитком загальноекономічного трудового поділу:

- 1) підприємницька проста кооперація (поч. XIV – XV ст. до середини XVI ст.);
- 2) мануфактурне виробництво (XVI – XVIII ст.);
- 3) велике машинне виробництво (XVIII – XIX ст.).

Велике машинне виробництво завершується формування світового господарства під час промислового перевороту і до останньої третини XIX ст. (електротехнічна революція).

Світове господарство пройшло у розвитку *3 основні етапи*:

- 1) з кінця XIX до початку 20-х років XX ст., коли завершився територіальний поділ світу на метрополії, колонії та інші держави, а також почалося формування двох світових соціально-економічних систем – ринкової та командно-адміністративно;
- 2) з початку 20-х до початку 90-х років XX ст., коли змагання двох світових систем закінчилося поразкою командно-адміністративної системи, а також була зруйнована колоніальна система, зросла ринкова цілісність країн і одночасно поширилася прірва між багатими й бідними державами;
- 3) з початку 90-х років XX ст. до нашого часу, коли провідну роль грають транснаціоналізація і глобалізація на підставі нового етапу НТР, розвиток інтернаціоналізації та економічної інтеграції.

Транснаціоналізація – процес подолання національних кордонів економічними суб'єктами зі створенням транснаціональних і багатонаціональних компаній та банків (відповідно ТНК, МНК, ТНБ і МНБ) з великою кількістю іноземних філій.

Глобалізація – це сучасний процес бурхливого поєднання усіх сторін суспільного життя, насамперед, економічного з домінуванням загальносвітових закономірностей над національними.

Інтернаціоналізація – постійний процес підвищення ролі світогосподарських показників розвитку порівняльно з національними.

Міжнародна економічна інтеграція – це процес тісного зближення господарських механізмів країн впритул до створення міждержавних об'єднань з наднаціональними органами.

Світове господарство є складною системою з трьома головними підсистемами:

- 1- соціально-економічною;
- 2- організаційно-економічною;
- 3- функціональною.

Соціально-економічна підсистема це - співіснування наступних груп країн:

- з розвинутою ринковою економікою;
- що розвиваються;
- перехідних до ринкової економіки.

Критеріями визначення її елементів є:

- розвиток продуктивних сил і ринкових форм;
- особливості єдності різних укладів;
- специфіка державного регулювання економіки.

Організаційно-економічна підсистема включає основні міжнародні й регіональні інтеграційні угруповання, зокрема:

- Європейський Союз (ЄС);
- Європейська Асоціація Вільної Торгівлі (ЄАСТ) у складі Швейцарії, Норвегії, Ісландії, Ліхтенштейну;
- Північноамериканська Асоціація Вільної Торгівлі (НАФТА) у складі Канади, США і Мексики;
- організація азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва АТЕС;

- Єдиний Економічний Простір (ЄЕП) – Росія, Білорусія, Казахстан.

Функціональна підсистема світового господарства представлена об'єднаннями країн за деякими галузевими та іншими особливими інтересами, зокрема:

- Світова організація торгівлі (СОТ);
- Міжнародна організація праці (МОТ);
- Організація країн експортерів нафти (ОПЕК);
- Міжнародний Валютний Фонд (МВФ) і група Світового банку (СБ) у складі Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародної фінансової корпорації (МФК) і Багатостороннього агентства з гарантій інвестицій (БАГІ).

5 Глобалізація економіки

Розвиток світового господарства зіштовхнувся зі загостренням так званих глобальних проблем, які мають і економічне вимірювання.

Глобалістика – це особлива галузь науки про загальні, планетарні проблеми розвитку людства.

Глобальні проблеми підрозділяються на три основні групи:

1) *проблеми взаємодій людини й природи*, зокрема:

- екологічна;
- продовольча;
- обмеженості ресурсів і оволодіння ресурсами космічного простору і світового океану;

2) *проблеми суспільних взаємодій*, зокрема:

- збереження миру, заборона зброї масового знищення і скорочення гонки озброєнь;
- подолання зростаючої прірви в рівні життя між розвинутими країнами так званого «золотого мільярду» і країнами, що розвиваються;
- боротьба з міжнародним тероризмом і організованою злочинністю «без кордонів»;

3) *проблеми розвитку людини та її майбутнього*, зокрема:

- боротьба з епідеміями та небезпечними захворюваннями (СНІД, туберкульоз та ін.);
- боротьба з наркоманією, палінням, алкоголізмом, торгівлею людьми та ін.

Усі глобальні проблеми породжують нестачу коштів для прогресу людства, ведуть до деградації довкілля і самої людини.

У наш час світ економічно інтегрується. Головною метою союзів держав є господарське зближення в ім'я прогресу. Інтеграцією охоплені не тільки основні галузі економіки, а й фінансова сфера. Розвиток міжнародних економічних відносин у світовому господарстві набули надзвичайного значення. Цьому сприяли розширення і поглиблення економічних відносин між країнами, групами країн, окремими фірмами та організаціями. Посилився міжнародний поділ праці, інтернаціоналізація господарського життя, збільшилась відкритість національних економік. Міжнародні зв'язки буквально пронизали більшість національних економік, спричиняючи при цьому значний вплив на світову економіку. Базуючись на економіці окремих держав та світовій, міжнародні економічні відносини залежать від них, одночасно являючись самостійним явищем, формою існування і розвитку світового господарства, його внутрішнім механізмом.

Міжнародні економічні відносини відображають господарські зв'язки між державами, регіонами, підприємствами, фірмами, установами, юридичними та фізичними особами для виробництва та обміну товарами і послугами, матеріальними і фінансовими ресурсами.

Формами міжнародних економічних відносин є:

- міжнародна торгівля товарами і послугами;
- міжнародна міграція капіталу;
- міжнародна міграція робочої сили;
- міжнародна передача технологій;
- міжнародні валютно-фінансові та кредитні відносини;
- міжнародна економічна інтеграція;

- міжнародні зусилля у вирішенні глобальних економічних проблем.

МЕВ – сукупність виробничих відносин на міжнародному рівні, яка формується трьома головними чинниками:

- розвиток продуктивних сил і світової інфраструктури;
- національні виробничі відносини кожної країни;
- неекономічні особливості, насамперед, політичні моменти.

Визначають *три рівні прояву* МЕВ:

- мікрорівень, пов'язаний зі зовнішньоекономічною діяльністю (ЗЕД) окремих економічних суб'єктів, насамперед, ТНК;

- метарівень як сукупність міжгалузевих і міжрегіональних зв'язків;
- макрорівень як система міждержавних відносин.

Відрізняють *два аспекти аналізу* МЕВ:

- кількісний, що описується системою статистичних показників;
- якісний, що має вираз у специфіці існування кожного суб'єкта.

Розвиток МЕВ спирається на розв'язання суперечностей, зокрема, таких головних:

- між національними й міжнародними інтересами;
- між інтеграцією країн і нерівномірністю їх розвитку;
- між зростанням потреб і забезпеченістю країн власними виробничими ресурсами;
- між позитивними й негативними чинниками світового ринку.

Регіональна економічна інтеграція проходить три основних етапи:

- 1) торгова спільнота;
- 2) загальноекономічне об'єднання;
- 3) повна інтеграція.

Зазначені етапи описуються наступними **ступенями розвитку**:

- *зона вільної торгівлі* з ліквідацією тарифних і нетарифних обмежень між країнами;
- *митний союз*, коли встановлюються єдині обмеження в торгівлі з третіми країнами;

- *спільний ринок* товарів, капіталів і робочої сили з відсутністю національних бар'єрів на шляху товарів і чинників виробництва;
- *економічна спільнота* з широким узгодженням економічної політики країн-членів і створення наднаціональних органів, наприклад, Європейського парламенту в ЄС;
- *економічний союз* при впровадженні єдиної валюти, загальних правил митного і прикордонного режимів, поширенням пріоритетних прав наднаціональних органів;
- *політичний союз* з утворенням нового державного об'єднання у вигляді федерації або конфедерації.

Статистичним звітом усієї сукупності МЕВ країни виступає **платіжний баланс**. Він порівнює річні фактичні платежі, які отримує держава з-за кордону, і платежі, що сплачує дана держава своїм іноземним партнерам.

Різниця між надходженнями та переказами за кордон має назву **сальдо платіжного балансу**.

Сальдо платіжного балансу може бути трьох видів:

- *нульове (збалансоване)* при збігу надходжень і сплат за кордон;
- *позитивне* при перевазі зовнішніх надходжень до держави;
- *негативне (від'ємне)* при перевищенні зовнішніх платежів.

Стандартний платіжний баланс має два розділи:

1. Рахунки поточних операцій. зокрема:

- а) торговельний баланс, тобто різниця між експортом та імпортом товарів, що дозволяє відрізнити нульове, позитивне і від'ємне сальдо зазначеного балансу;
- б) баланс послуг;
- в) баланс доходів;
- г) баланс поточних трансфертів.

2. Рахунки операцій з капіталом і фінансові операції, зокрема, стаття «помилки й пропуски».

Якщо платіжний баланс спирається на щорічні дані, то *розрахунковий баланс* додає до платіжного цифри вимог і зобов'язань країни за попередні роки.

Для подолання дефіциту платіжного балансу використовують іноземні запозичення, золотовалютні резерви, заходи валютно-фінансової політики. Але найбільш надійним кроком є збалансований розвиток національної економіки.

6 Проблеми інтеграції України у світове господарство

З набуттям Україною незалежності склалися об'єктивні передумови активної участі її в міжнародному розподілі праці. Цьому сприяли: значна зміна системи економічних відносин; прийняття низки законів та указів Президента щодо зовнішньоекономічних зв'язків та зовнішньоекономічної діяльності; прискорення світового науково – технічного прогресу; необхідність спільного вирішення глобальних проблем людства (демографічної, продовольчої, екологічної, усунення загрози ядерної війни тощо); структурна перебудова галузей народного господарства; визначення України та входження її в міжнародні організації.

Для ефективного включення України до глобальних економічних структур і процесів необхідно створити ряд передумов. Це передусім – системна ринкова трансформація, реструктуризація і відкритість економіки.

Зовнішня торгівля має для України велике значення. У товарній структурі експорту переважають сировина й товари первинної обробки: чорні метали, добрива, продукти неорганічної хімії, вироби з чорних металів, цукор та кондвироби. Хоча експортуються і готові вироби – ядерні реактори, котли, обладнання, механізми, засоби наземного транспорту, електричні машини тощо. В імпорті України переважають мінеральне паливо, нафта, продукти їх переробки, засоби наземного транспорту, машини й устаткування, обчислювальна і оргтехніка, товари народного вжитку, продукти і сировина для їх виробництва.

Для України важливим є посилення конкуренції на внутрішньому ринку. Це сприяє підвищенню попиту на винаходи, нові технології, розробки і

дослідження, інтенсивній їх реалізації у виробництві. Підприємства повинні бути зацікавлені в інноваційній діяльності.

З 2008 року Україна стала рівноправним членом Світової Організації Торгівлі (СОТ).

Розширенню конкурентних переваг України повинна сприяти послідовна державна політика, спрямована на формування умов господарської діяльності, зростання сукупного попиту, інвестицій та інновацій, розширення фінансової підтримки фундаментальної і прикладної науки та освіти. Важливою проблемою українського уряду є удосконалення ринкового економічного середовища та правової бази. Зваженою має бути монетарна політика Національного Банку України.

Стратегічна політика країни щодо подальшого входження її до світової економіки може полягати в формуванні двополюсної міжнародної спеціалізації, а саме – на використанні природно-ресурсного і науково-технічного потенціалу. Головними завданнями такої стратегії являються:

по-перше, підтримка високого рівня конкурентоспроможності вітчизняних товарів і послуг;

по-друге, на основі створення вільних економічних зон, ефективної монетарної політики стимулювати експорт;

по-третьє, проводити політику гнучкого протекціонізму.

Зрозуміло, що виконуючи міжнародні угоди, Україна не може ставити високі тарифні і нетарифні бар'єри на шляху проходження зарубіжних товарів через митний кордон країни, оскільки це зашкодить і конкурентності товарів вітчизняного виробництва. Проте цивілізований «захист» українському ринку потрібний.

Перед Українською державою сьогодні стоять дуже складні задачі в економічній сфері. Від того, як вони будуть розв'язані, залежить наше майбутнє в умовах постіндустріальної цивілізації.

ОПОРНІ ПОНЯТТЯ ЗМ 3

Ринкове саморегулювання; державне регулювання економіки; економічна політика; макроекономічний рівень; Система національних рахунків; ВВП; макроекономічна нестабільність; економічний цикл; ринок праці; зайнятість; безробіття; закон Оукена; рівень безробіття; фрикційне безробіття; структурне безробіття; циклічне безробіття; інфляція; дефляція; стагнація; стагфляція; рівень інфляції; податки; державні витрати; державний бюджет; державний борг; економічне зростання; економічний розвиток; зовнішньоекономічна політика; монетарна політика; фінансова політика; глобалізація; глобалістика; МЕВ; платіжний баланс; міжнародна інтеграція; світовий ринок.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПІДГОТОВКИ

ЗМ 3 *Теоретичні основи макроекономіки*

1. Назвіть основні макроекономічні показники, наведіть методику їх розрахунку.
2. Порівняйте поняття «суспільне відтворення» і «економічне зростання».
3. У чому виражається інтенсифікація економіки?
4. Назвіть суб'єкти макроекономічного аналізу.
5. Схарактеризуйте основні переваги національного рахівництва у СНР.
6. Які існують види ВВП? Що показує дефлятор?
7. Поясніть циклічність ринкової економіки.
8. Яке значення має теорія довгих хвиль для економічної практики?
9. Визначте сутність, функції та принципи функціонування ринку робочої сили.
10. Які основні види безробіття і як вони пов'язані між собою?
11. У чому полягає особливість сучасного безробіття в Україні?
12. Сформулюйте закон Оукена.
13. Що передбачає система соціального захисту населення у сфері зайнятості?
14. Чому інфляція є фактором макроекономічної нестабільності?
15. Які бувають види інфляції? Поясніть їх сутність.
16. Назвіть засоби вимірювання темпів інфляції.
17. Поясніть механізм фінансової політики, її інструменти.
18. У чому полягає сутність податків?
19. Які функції виконують податки?
20. Схарактеризуйте податкову політику в Україні.

21. Схарактеризуйте грошово-кредитну політику держави, її види.
22. У чому сутність соціальної політики і які її напрями?
23. Проаналізуйте Державний бюджет України поточного року.
24. Назвіть основні теорії економічного зростання.
25. Визначте основні типи економічного зростання.
26. Поясніть механізм державного регулювання економічного зростання.
27. У чому полягає сутність і необхідність зовнішньоекономічної політики держави?
28. Схарактеризуйте сучасну організаційно-економічну структуру світового господарства.
29. У чому полягає об'єктивна необхідність глобалізації економіки?
30. Назвіть форми міжнародних економічних відносин.
31. Проаналізуйте альтернативні системи валютних курсів.
32. Назвіть ступені розвитку регіональної економічної інтеграції.
33. Визначте і наведіть структуру платіжного балансу.
34. Що означає дефіцит платіжного балансу?
35. Що означає державний борг? Схарактеризуйте його види.
36. Назвіть основні проблеми та перспективи включення України в світове господарство.
37. Схарактеризуйте процес інтеграції української економіки у світовий ринок.

Список рекомендованих джерел

- 1.Базилевич В. Д. Макроекономіка : підручник / В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич, Л. О. Баластрик ; за ред. В. Д. Базилевича. – 3-є вид. – Київ : Знання, 2006.
- 2.Базилінська О. Я. Макроекономіка : навч. посібник. – Київ : Центр навчальної літератури, 2005.
- 3.Гальчинський А. С. Основи економічної теорії / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко. – Київ : Вища школа, 1995.
- 4.Державне регулювання економіки : навч. посібник / С. М. Чистов, А. Е. Никифоров, Т. Ф. Куценко та ін. – Київ : Вища школа, 2000.
- 5.Задоя А. А. Макроекономіка : учебник / А. А. Задоя, Ю. Е. Петруня. – Київ : Знання, 2006.
- 6.Економічна теорія: політекономія / за ред. В. Д. Базилевича. – Київ : Вища школа, 2003.
- 7.Основи економічної теорії: політекономічний аспект : підручник / Г. Н. Климко та ін. – Київ : Вища школа, 2002.
- 8.Основи економічної теорії : підручник у 2-х книгах / За ред. Ю. В. Ніколенка. – Київ : Либідь, 1998.
- 9.Основи економічної теорії : підручник / За ред. А. А. Чухна. – Київ : Вища школа, 2001.
- 10.Політична економія : навч. посібник / За ред. К. Т. Кривенка. – Київ : КНЕУ, 2005.
- 11.Офіційний сайт НБУ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>.
- 12.Урядовий портал КМУ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua>.
- 13.Офіційний сайт міністерства фінансів України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua>.
- 14.Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Навчальне видання

ШТЕФАН Світлана Іванівна

Тексти лекцій з дисципліни «Економічна теорія»
(для студентів денної та заочної форм навчання напряму підготовки 6.080101 –
Геодезія, картографія та землеустрій)

Відповідальний за випуск *І. А. Островський*
За авторською редакцією
Комп'ютерне верстання *С. І. Штефан*

План 2015, поз. 111Л

Підп. до друку 25. 11. 2015
Друк на ризографії.
Зам. №

Формат 60 x 84 1/16
Ум. друк. арк. 5,2
Тираж 50 пр.

Видавець і виготовлювач:
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Революції, 12, Харків, 61002
Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 4705 від 28.03.2014 р.